АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ИҚТИСОДИЁТИ

457173

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Р.ҲАКИМОВ, М.ОТАҚУЛОВ,
Э.ЮСУПОВ, М.ЮСУПОВ

АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ИҚТИСОДИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

65.9(2)52
А 264

THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

R.HAKIMOV, M.OTAKULOV,
E.YUSUPOV, M.YUSUPOV

ECONOMY OF AGRICULTURE COMPLEX

This manual is recommended by the group of "regulating the activities of scientific organizations of higher education" of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

SamISI
Inv № _____

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

Ҳакимов Р., Отақулов М., Юсупов Э., Юсупов М. Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти - (ўқув қўлланма) Т., ТДИУ, 2004.-160 б.

Ўқув қўлланмада агросаноат мажмуаси иқтисодиётининг асосий назарий тушунчалари, усуллари ва мажмуа иқтисодиётининг бозор иқтисодиёти шароитида барқарор ривожланишини таъминлаш борасида олиб борилаётган сиёсат билан боғлиқ масалалар баён этилган; агросаноат интеграцияси, унинг ривожланиши натижасида агросаноат мажмуасининг вужудга келиши, «агросаноат мажмуаси» тушунчаси ва агросаноат мажмуасига кирувчи тармоқлар иқтисодиётининг асосий масалалари ёритилган; мажмуа тармоқларининг мутаносиб ривожланиши унинг охирги маҳсулоти ва хизмати самарадорлик даражасини белгилаши таъкидланган; агросаноат мажмуаси маркетинги, молия ва кредит тизимига, агросаноат мажмуаси ривожланишида инфратузилманинг ролига алоҳида эътибор қаратилган; мажмуа маҳсулотларига нархларнинг вужудга келиши, ишлаб чиқариш харажатлари, уларнинг даражасига таъсир этувчи омиллар ҳақида фикр юритилган..

Қўлланма иқтисодиёт йўналиши бўйича таълим олаётган бакалавр ва магистрлар ҳамда касб-ҳунар коллежларининг иқтисодиёт йўналишларидаги талабалари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: проф., Холмўминов Ш.Р.
Тақризчилар: и.ф.н., доц. Хушматов Н.
проф., Салимов Б.Т.
и.ф.н., доц. Тошбоев А.Ж.

AXBOROT RESURS MA...
457196

Hakimov R., Otakulov M., Yusupov E., Yusupov M. Economy of agriculture complex (Manual). –T.: TSEU, 2004- 160 pages.

The manual is about theoretical conception, methodology, types of the economy of agriculture complex and the development policy of agriculture complex in the conditions of market economy, in addition explains agricultural integration, the appearance of agriculture complex because of the development of agricultural integration.

In the manual the development of agriculture branches, their final production and quality indicators of the product are explained. Special attention is paid to marketing, finance and credit system of agriculture complex. The appearance of the pieces of agricultural products affecting the level of expenditures and factors are covered.

The manual is designed for the bachelor and masters students of Higher Educational establishments and for all who are studying in this area.

Responsilbe editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh.R.
References: candidate of economic science
Husmatov N.
doctor of economic science,
prof. Salimov B.T.
candidate of economic science
Toshboev A.J.

КИРИШ

Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий имкониятларини юксалтиришда агросаноат мажмуасининг аҳамияти катта. Унинг асосий мақсади қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш, уларни тайёрлаш ва қайта ишлаш ҳамда истеъмолчиларга етказиб бериш тизимининг мақсадга муовфиқ ишлашини таъминлашдан иборат. Бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бера оладиган механизмни яратиш, маҳсулотлар сифатини ошириш, ишлаб чиқаришнинг энг мақбул шаклларини вужудга келтириш, маҳсулотлар таннархини арзонлаштиришга интилиш бугунги кунда агросаноат мажмуасида ҳам энг долзарб масалалардан ҳисобланади.

Демак, агросаноат мажмуасини ривожлантириш аҳолининг турмуш даражасини оширишнинг асосий омилларидан биридир. Шу сабабли мамлакат агросаноат мажмуасининг ривожланишига Ўзбекистон Республикаси Президенти ва ҳукумати томонидан доимий эътибор берилиб келинмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ, мустақиллик йилларида бозор иқтисодиётини юритиш учун зарур қонуний база яратилди ва улар муттасил такомиллаштирилмоқда. Олиб борилган сиёсат натижасида аграр соҳада нодавлат секторнинг салмоғи ҳал қилувчи кучга айлантирилди. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш асосан ширкат, фермер ва деҳқон хўжаликлари шаклида ташкил этилди. Бозор талаблари ва давлат эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ишлаб чиқаришнинг таркиби ўзгартирилди. Пахта яккаҳокимлигига барҳам берилди, ғаллачилик тармоғи кескин кенгайтирилди. Натижада ғаллачилик билан шуғулланувчи ихтисослашган махсус тизим вужудга келди. Ғалла уруғчилиги кенг йўлга қўйилди, ғаллачиликнинг барқарор ривожланишини таъминлайдиган зарур моддий-техника базаси яратилди. Чорвачилик тармоғи деярли хусусийлаштирилди. Мамлакатда етиштирилган ҳосилни қайта ишлаш даражаси ва кимга қанча сотиш масалалари мамлакат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ижобий ҳал қилинмоқда. Бу ўзгаришлар иқтисодий фанлар, жумладан, «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани олдига янги вазифаларни қўймоқда. Чунончи, агросаноат мажмуасига кирувчи тармоқларни имкон даражасида бир-бирига мутаносиб ривожлантириш, уларнинг иқтисодий манфаатларини уйғунлаштириш масалалари янада кучаймоқда. Бозор муносабатларининг ривожланиши биз учун нисбатан янги ҳисобланган маркетинг, менежмент, иқтисодий хавфсизлик, молия ва солиқ, инфляция, монополияга қарши кураш ва рақобатни ривожлантириш каби

кўплаб иқтисодий масалаларни чуқур ўрганишни талаб қилмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасида асосий воситалар ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг ривожланишига эътибор жуда катта. Уларнинг ривожлантирилиши агросаноат мажмуаси таркибига кирувчи тармоқларнинг фонд билан таъминланиши ва қуролланишини яхшилашга, натижада ишлаб чиқариш, айрибошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнлари ўзгариб, охир-оқибатда аҳолининг турмуш шароитлари юксалишига олиб келади.

Мамлакат агросаноат мажмуасининг халқаро алоқаларини ривожлантириш, дунё мамлакатлари тажрибалари ва илғор технологияларидан фойдаланиш катта ижобий аҳамиятга эга. Шунингдек, ўзимизда шаклланган тажриба ва технологияларни тарғиб қилиш ва дунёга тарқатиш зарурати ҳам мавжуд.

Ушбу ўқув қўлланма Тошкент Давлат иқтисодиёт университетининг «Агроиқтисодиёт» кафедраси томонидан тайёрланди. Унинг кириш, 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,13,17 - боблари и.ф.н, доцент Р.Ҳакимов, 14 - боби т.ф.н., доцент М.Отақулов, 11 - боби и.ф.д. Э. Юсупов, 15 ва 16 - боблари катта ўқитувчи М.С.Юсуповлар қаламига мансуб.

Муаллифлар ушбу ўқув қўлланманинг таркиби ва мазмунини такомиллаштириш юзасидан бериладиган барча таклифлар учун олдиндан миннатдорчилик билдиради. Таклиф ва тақризларни қуйидаги манзилга жўнатишингизни илтимос қиламиз: Тошкент, Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 49, Тошкент Давлат иқтисодиёт университети, «Агроиқтисодиёт» кафедраси.

I боб

«АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ИҚТИСОДИЁТИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ

1.1. «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг предмети, бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва ўрни

«Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани объектив иқтисодий қонунлар агросаноат мажмуасига кирувчи тармоқларда амал қилишининг ўзига хос томонларини ўрганади. Доимий ривожланишда бўлган ушбу фан агросаноат мажмуаси тармоқлари иқтисодиётида юз бераётган ўзгаришларни, улардаги ишлаб чиқариш омиллари: меҳнат ресурслари, ер фонди, асосий ишлаб чиқариш воситалари ва тадбиркорлик имкониятларидан самарали фойдаланиш йўлларини ўрганади. Мамлакат иқтисодиётида олиб борилаётган иқтисодий сиёсатнинг агросаноат мажмуаси тармоқларида амалга ошириш жараёнидаги ютуқ ва камчиликларни ўрганади ҳамда уларнинг ечимлари тўғрисидаги билимларни ўзида мужассам этади.

Бу фан ўз предметини қуйидаги тартибда ўрганади: дастлаб агросаноат интеграцияси, агросаноат мажмуасининг моҳияти, унинг таркибини ўрганади. Агросаноат мажмуаси тармоқларига ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи тормоқларнинг таркиби, ҳозирги ҳолати, уларни ривожлантириш жараёнидаги муаммолар ва уларни ечиш билан боғлиқ иқтисодий билимлар билан ўқувчиларни таништиради.

Агросаноат мажмуасида муҳим ўринни қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш ва тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи тармоқлар эгаллайди. Агросаноат мажмуасининг 3-соҳасини ташкил этувчи бу тармоқларнинг таркибини, ҳозирги ривожланиш даражасини, улардаги камчилик ва муаммоларни тартибга солиб кўрсатади ва уларни ечиш йўлларини ўрганади.

Агросаноат мажмуаси таркибида инфратузилманинг аҳамияти катта. Инфратузилма агросаноат мажмуасининг 4-соҳаси ҳисобланади. Бу фан уни иккига бўлиб ўрганади. Биринчи қисмга ишлаб чиқариш инфратузилмаси, иккинчи қисмга ижтимоий инфратузилма киради. Инфратузилманинг таркибини, унинг ҳозирги ҳолати ва ривожлантириш йўналишларини бир тартибга солиб ўрганади. Кейинги мавзуда агросаноат мажмуасининг 2-соҳаси бўлган қишлоқ хўжалиги тармоғининг тарки-

би, ҳозирги ҳолати, тармоқда мавжуд бўлган ютуқ ва камчиликлар ва уни ривожлантириш йўналишларини ўрганади. Аграр соҳанинг ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш даражаси ва улардан фойдаланишни яхшилаш йўлларини тартибга солиб ўрганади. Қишлоқ хўжалиги маркетингини алоҳида бир мавзу сифатида ўрганади. Мамлакатимиз молия ва кредит сиёсатининг агросаноат мажмуаси тармоқлари иқтисодиётида ўрни беқиёслигини ҳисобга олиб, уларни алоҳида мавзу сифатида ўрганади. Хорижий давлатлар аграр сиёсатини ўрганиш катта аҳамиятга эгалигини эътиборда тутиб, Европа ҳамжамияти давлатларининг ягона аграр сиёсати тўғрисида ҳам қисқача маълумотлар беради.

«Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани ҳар бир тармоқ иқтисодиётини алоҳида-алоҳида эмас, балки улардан ҳар бирига тегишли маълумотлар асосида охирги маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, унинг таннархини пасайтириш, меҳнат унумдорлигини ошириш ва маҳсулотлар сифатини яхшилашни таъминловчи механизмни яратиш нуқтаи назаридан агросаноат мажмуаси иқтисодиётини ўрганади.

«Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани «Иқтисодий назария», «Маркетинг», «Менежмент», «Иқтисодий статистика», «Иқтисодий география», «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти», «Қишлоқ хўжалиги ҳуқуқи», молия ва солиқ каби қатор фанлар билан узвий боғлиқ. Шу боис ўз предметини кўплаб фанлар ёрдамида ўрганади ва бойиб боради, ўз навбатида, бошқа иқтисодий фанларнинг ривожига ҳисса қўшади.

1.2. «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг предметини ўрганиш усуллари

Иқтисодий фанлар ўз предметларини ўрганиш мақсадида қандай усуллардан фойдаланса, «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани ҳам шу усуллардан фойдаланади. Фақатгина ўз хусусиятларидан келиб чиқиб, айрим усуллардан кўпроқ, айримларидан камроқ фойдаланади.

«Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани ўз предметини ўрганишда муайян усуллардан кўпроқ фойдаланади. Бу усулларга: монографик, иқтисодий-математик, иқтисодий таҳлил ва синтез, иқтисодий таққослаш, статистик, индукция ва дедукция, тажриба, ҳисоб-конструкторлик кабилар киради.

«Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани тарихий фандир. Шу билан бирга у ривожланиб бораётган фанлар қаторига киради. Шу сабабли дунё иқтисодиётида ва мамлакат иқти-

модий сиёсатида юз бераётган ҳодисалар «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг ривожланишига бевосита таъсир этади. Шундай экан, фан ўз предметини ўрганишда тарихий-диалектик ривожланиш усулидан ҳам кенг фойдаланади. Бунда мажмуага кирган бир тармоқда юз берган ўзгариш унинг бошқа тармоқлари фаолиятида ўз аксини топиши доимий ҳисобга олиниб турилади. Демак, «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани бошқа иқтисодий фанлар каби иқтисодиётда юз бераётган барча ўзгаришларни бир - бирига боғлиқ ҳолда ўрганишга ҳаракат қилади.

1.3. «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг вазифалари

«Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг асосий вазифаси ўқувчиларни агросаноат мажмуаси тармоқларида иқтисодиётнинг долзарб масалалари: агросаноат интеграцияси, агросаноат мажмуаси тармоқ таркиби, улар ривожланишининг ҳозирги ҳолати, тармоқлардаги ишлаб чиқариш омилларидан самарали фойдаланиш йўллари, маркетинг, менежмент, молия ва кредит, солиқ сиёсатининг агросаноат мажмуаси тармоқларини ривожлантиришдаги ўрни тўғрисидаги билимлар билан қуроллантиришдир. Фанни ўрганиш туфайли ўқувчи агросаноат мажмуаси тўғрисида, унинг иқтисодий масалалари ҳақида минимал билимлар мажмуасига эга бўлади. Турли тармоқлар иқтисодиётини алоҳида - алоҳида ўрганган мутахассисларни агросаноат мажмуасига кирувчи тармоқлар иқтисодий манфаатларини бир - бирларига мослаштиришнинг, таъбир жоиз бўлса, бўйсундиришнинг зарурлиги тўғрисидаги билимлар билан қуроллантиради. «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани талабаларнинг иқтисодий билимлари янада мукаммал бўлишини таъминлайди, уларни ишлаб чиқаришни ташкил этиш жараёнида тўғри қарорлар қабул қилишга ўргатади.

Мамлакат ҳукуматининг иқтисодий сиёсатини ўрганиш ва унинг тегишли қисмини мутахассисларга етказиш «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг асосий вазифаларидан ҳисобланади. «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани талабаларга бир - бири билан технологик жиҳатдан боғланган кўплаб тармоқлар мутоносиб ривожланиши зарурлиги тўғрисидаги билимларни ўргатади, аҳолининг турмуш даражаси, энг аввало, ушбу мажмуа тармоқларининг ривожланганлик даражасига ва уларнинг мутоносиб ривожланишига боғлиқ эканлигини исботлайди.

Агросаноат мажмуаси ресурсларидан фойдаланишнинг энг мақбул йўлларини кўрсатиш ҳам ушбу фаннинг вазифасига киради. У мутахассисларга агросаноат мажмуаси корхоналари маҳсулотларига бўлган талаб узоқ ва қисқа даврларда шаклланишининг умумий қоидаларини ўргатади, уларни мажмуа маҳсулотларига нарх шаклланишининг ўзига хос томонлари тўғрисидаги билимлар билан қуроллантиради.

Қисқача хулосалар

«Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг предмети объектив иқтисодий қонун ва қонуниятлар мажмуа тармоқларида амал қилишининг ўзига хос хусусиятларини ўрганишдир. Фан ўз предметини агросаноат мажмуаси тармоқларининг ривожланиш динамикасини алоҳида-алоҳида эмас, балки бир-бирига боғлиқ ҳолда ўрганади.

«Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг асосий вазифалари: мутахассисларни бозор иқтисодиёти шароитида агросаноат мажмуаси тармоқларининг иқтисодий муаммолари, уларнинг ҳозирги ҳолати ва ечимлари тўғрисидаги комплекс билимлар билан қуроллантириш; мутахассисларга агросаноат мажмуаси тармоқларида мавжуд муаммолар ва уларнинг ечими борасида тўғри қарорлар қабул қилишлари учун зарур маълумотлар бериш; агросаноат мажмуасини ривожлантириш борасида давлат сиёсатини ўзида мужассамлаштириш ва улар билан мутахассисларни қуроллантириш.

«Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани «Иқтисодий назария», «Макроиқтисодиёт», «Микроиқтисодиёт», «Ўзбекистон миллий иқтисодиёти», «Иқтисодий география», «Иқтисодий статистика» каби кўплаб иқтисодий фанлар билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фани нимани ўрганади?
2. Фаннинг таркиби ва асосий вазифалари нималардан ибарат?
3. Фаннинг ўз предметини ўрганиш усуллари.
4. Фаннинг ўзга фанлар орасидаги ўрни ва боғлиқлиги.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Қаюмов Ф.Қ. Эффективность АПК в условиях перехода к рынку: Общие и региональные проблемы. – М.: ИПО «Полигран», 1992.
4. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. – М.: ГУ ВШЭ, 1999.
5. Узбекистан: десят лет по пути формирования рыночной экономики Колл. авт.: Р.А.Алимов, А.К. Бедринцев, А.Ф.Расулев и др.//Под ред. А.Х.Хикматова. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

II боб

АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ТАРКИБИ

2.1. Агросаноат интеграцияси. «Агросаноат мажмуаси» тушунчаси, унинг моҳияти

Агросаноат интеграцияси — саноат ва қишлоқ хўжалигининг бир - бирига сингиб кетиши, бир бутун тизимга айланишидир.

Кейинги йилларда ишлаб чиқариш шу даражада юксалиб бормоқдаки, иқтисодиётнинг турли тармоқлари бир - бири билан жуда чамбарчас боғланиб қолмоқда. Уларнинг боғланиши, айниқса, технологик жиҳатдан бир-бирини тўлдирувчи тармоқларда кучли. Агросаноат мажмуасида бу жараён жуда ёркин намоён бўлмоқда.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи, уни тайёрловчи, қайта ишловчи, сақловчи, қайта ишланган тайёр маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб берувчи соҳалар иқтисодиётини бир - биридан ажри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу тармоқлар ягона бир тизимни ташкил этади ва уларнинг мутоносиб ишлаши пировард натижанинг яхши бўлишини таъминлайди. Ҳозирда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан саноатнинг бир бутун кўриниш олаётгани тўғрисида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, «Ўзмевасабзавотузумсаноатхолдинг» компаниясига қарашли ширкат-заводлар, сутни қайта ишловчи айрим корхоналар, шунингдек, иссиқхоналар, парандачилик фабрикалари бунга мисол бўла олади. Бу соҳаларда бир юридик мақомга эга корхонада қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарилади ва шу корхонанинг ўзида у дастлабки қайта ишлаш жараёнидан ўтади, баъзан, тўла қайта ишланади. Бу корхоналарда ишлаб чиқариш қишлоқ хўжалиги даражасидан юқорилашиб, маълум маънода саноатлашиб кетган. Агросаноат интеграциясининг янада чуқурлашиб бориши объектив жараёндир. Бу, албатта, қишлоқ хўжалигининг ва умуман, агросаноат мажмуасининг ривожланишига олиб келувчи жараёндир.

Агросаноат интеграциясининг ва кооперациясининг маҳсули сифатида ўтган асрнинг 60 - йилларидан бошлаб мамлакатимизда агросаноат мажмуаси ягона тизим сифатида шаклана бошлади.

Агросаноат мажмуаси — қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, уларни тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш

ва тайёр маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб берувчи, ягона мақсадларга бўйсундирилган тармоқ ва хизматлар йиғиндисидир. Иқтисодий фан мамлакат, регион ва маҳсулот турлари бўйича «агросаноат мажмуаси» тушунчаларини фарқлайди. Мамлакат агросаноат мажмуасига қишлоқ хўжалиги, агросаноат мажмуаси тармоқлари учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи тармоқлар, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи, ва тайёр, охирги маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб берувчи тармоқлар ва хизматлар киради. Бундан ташқари ушбу жараёнларга хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш ва ижтимоий тузилма ҳам унинг таркибига киради.

Регион агросаноат мажмуаси эса маълум бир регион доирасида амал қилади. Уларнинг таркибига айрим корхона ва тармоқлар кирмаслиги мумкин. Масалан, агарда трактор ёки комбайн ишлаб чиқарувчи завод ўша ҳудудда жойлашмаган бўлса, регион агросаноат мажмуаси таркибига кирмайди.

Маҳсулотлар ишлаб чиқаришига қараб агросаноат мажмуаси икки катта бўлинмага эга бўлади. Булар: 1) озиқ-овқат агросаноат мажмуаси ва озиқ-овқат ишлаб чиқариш билан банд бўлмаган 2) ноозиқ-овқат агросаноат мажмуасидир. Ўз навбатида, ҳар икки агросаноат мажмуаси бирор маҳсулот тури билан боғлиқ мажмуаларга бўлинади. Масалан: сут, гўшт, дон, пахтачилик агросаноат мажмуалари бунга мисол бўлади.

2.2. Агросаноат мажмуасининг таркиби (тузилмаси)

Мамлакат агросаноат мажмуаси 4 та соҳадан ташкил топади. Булар қуйидагилардир.

1-соҳа. Агросаноат мажмуаси тармоқлари (тизими) учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи соҳа. Бу соҳага агросаноат мажмуаси учун машина, трактор, комбайн, станоклар, ишчи машиналар ишлаб чиқарадиган машинасозлик, минерал ўғит ва химикатлар ишлаб чиқарувчи кимё саноати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи, сақловчи ва ташувчи тармоқларга керакли воситаларни ишлаб чиқарувчи тармоқлар кабилар киради.

2-соҳа. Қишлоқ хўжалигининг ўзи. Бу соҳа агросаноат мажмуасининг асосини, ядросини ташкил этади ва мажмуанинг бошқа соҳасига кирувчи тармоқлар асосан шу тармоқ маҳсулотлари асосида фаолият юритадилар ёки хизмат кўрсатадилар.

3-соҳа. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи ва тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб берувчи тармоқлар йиғиндиси. Пахта заводлари, гўшт, сут

заводлари, мева шарбатлари чиқарувчи заводлар, ёғ-мой заводлари, жунни, канопни қайта ишлаш заводлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ёки уларни қайта ишлаш натижасида олинган маҳсулотларни сотиш билан шуғулланувчи корхоналар шу соҳанинг таркибини ташкил этади.

4-соҳа. Агросаноат мажмуаси инфратузилмаси. Инфратузилманинг ўзи иккига бўлинади. Биринчи қисми ишлаб чиқариш инфратузилмаси бўлса, иккинчи қисми ижтимоий инфратузилмадир. Мамлакат агросаноат мажмуасининг умумий кўринишини қуйидагича ифодалаш мумкин:

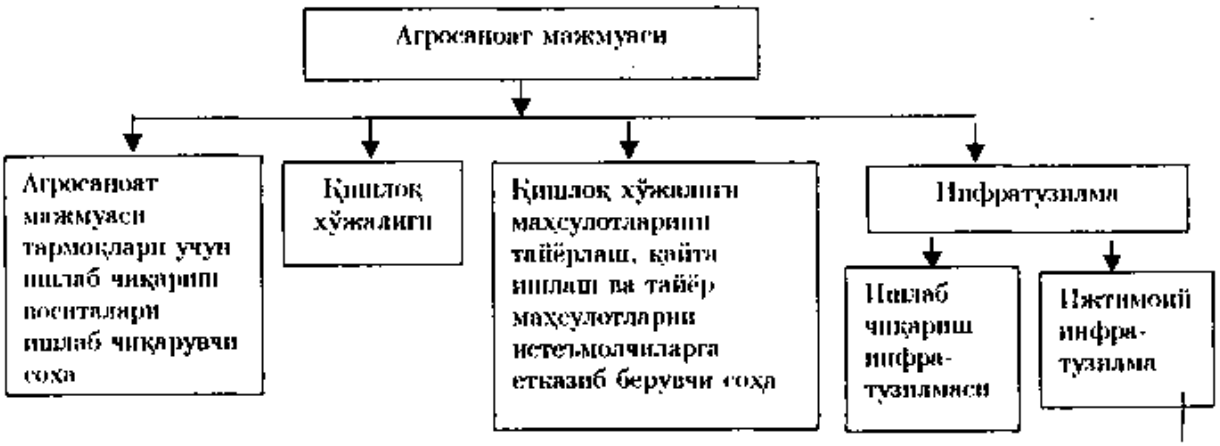

1-чизма. Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасининг таркиби

Ана шу 4 та соҳага кирувчи тармоқлар бирлашиб, мамлакатнинг ягона агросаноат мажмуасини ташкил этади.

2.3. Агросаноат мажмуасининг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни

Мамлакат иқтисодиётида агросаноат мажмуасининг аҳамияти ва ўрни жуда катта. Бугунги кунда мамлакатда яратилаётган ялпи ички маҳсулотнинг 70 фоизига яқини агросаноат мажмуасида ишлаб чиқарилади. Мамлакат иқтисодиётидаги қаттиқ валютанинг 70 фоизидан кўпроғи шу мажмуа маҳсулотларини сотишдан тушади. Ўзбекистон Республикаси меҳнат ресурсларининг 75 фоизидан кўпроғи шу мажмуада банд. Мамлакат иқтисодиётидаги асосий фондларнинг асосий қисми агросаноат мажмуасида фаолият кўрсатади. Иқтисодиётнинг жуда катта ресурслари агросаноат мажмуаси тармоқларида жойлашганлиги унинг аҳамиятини янада оширади. Бу ресурсларни такрор ишлаб чиқариш мамлакат агросаноат мажмуасининг ри-

вожланиши, мамлакат аҳолиси турмуш даражасини ошириш тўғридан - тўғри шу мажмуанинг фаолияти билан боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасининг фаолияти самарали бўлса, халқнинг турмуш даражаси юқори бўлади ёки аксинча. Шу сабабли агросаноат мажмуасини ривожлантириш иқтисодиётнинг устувор йўналиши сифатида белгиланган.

2.4. Агросаноат мажмуасини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари

Агросаноат мажмуасини ривожлантириш ҳар қандай давлатнинг, шу жумладан, Ўзбекистон Республикаси иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир.

Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуаси иқтисодиётнинг нисбатан яхши ривожланган соҳаси ҳисобланади. Унинг иқтисодий ва ижтимоий аҳамияти жуда катта. Чунки бу соҳа катта молиявий ресурсларни талаб қилмасдан яхши самара бера оладиган соҳадир. Бошқа тармоқларни ташкил этиш ва ривожлантириш, ўз навбатида, катта молиявий ва янги соҳага ихтисослашган асосий воситалар, меҳнат ресурсларининг бўлишини талаб қилади. Агросаноат мажмуаси эса, Ўзбекистон Республикасининг тарихий мавжуд бўлган ва ривожланган соҳаларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли ҳам агросаноат мажмуасини ривожлантириш Ўзбекистон Республикаси учун энг муҳим устувор йўналишлардан биридир.

1991-2002 йиллар ичида мамлакатимиз иқтисодиётида катта ўзгаришлар юз берди. Мамлакат кучли ижтимоий ҳимояга асосланган бозор иқтисодиётига ўтиш йўлидан бормоқда. Шу йиллар ичида мамлакат агросаноат мажмуасини бозор иқтисодиёти талаблари асосида ривожлантиришни таъминлайдиган ҳуқуқий база яратилди ва такомиллаштирилиб борилмоқда. Агросаноат мажмуасида давлатнинг улуши минималлаштирилди ва нодавлат сектор ҳал қилувчи асосий кучга айланди. Ҳозирда мамлакат қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган ялпи маҳсулотнинг 99 фоизидан кўпроғи нодавлат секторида ишлаб чиқарилмоқда. Қишлоқ хўжалигида хусусий мулкка (ердан ташқари) асосланган фермер ва деҳқон хўжаликлари ташкил топди ва улар жадал ривожланиб бормоқдалар. 2003 йилнинг 1 январига келиб мамлакат қишлоқ хўжалигида жами бўлиб 77 мингта фермер хўжалиги ва 3 миллионга яқин деҳқон хўжалиги фаолият кўрсатиб турибди. Олиб борилган чуқур ислоҳотлар натижасида мамлакатда дон етиштириш ҳажми кескин кўпайди. Агарда 1992 йилда жами бўлиб 2,2 млн. тонна

дон етиштирилган бўлса, 2002 йилга келиб бу кўрсатгич 5,4 млн. тоннани ташкил этди. Шу йиллар ичида Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида олдин кўп миқдорда етиштирилмаган мойли ўсимликлар маҳсулотлари, қанд лавлаги ишлаб чиқариш кўпайтирилди. Мева, сабзавот ва полиз маҳсулотлари етиштириш ҳам кескин кўпаймоқда. Чорвачилик тармоғи ривожланиши эса, аксинча, қониқарли ҳолатда эмас. Сут, гўшт етиштириш ҳали 1990 йил даражасида турибди. Тухум етиштириш эса ҳажман 3 мартадан ортиқроққа камайган.

Шу йиллар ичида чорва молларининг бош сони кескин камайиб кетишига йўл қўйилмади. Шунга қарамасдан уларнинг бош сонини янада кўпайтириш зарурати бор. Республика қишлоқ хўжалигида мавжуд чорва молларининг зоти кейинги йилларда яхшиланган эмас. Бу борада жуда катта ишлар қилиниши керак. Мамлакатда чорва моларининг бош сонини кўпайтириш, уларнинг янги, сермаҳсул зотларини яратиш ёки сотиб олиш, чорвачиликнинг ем-хашак базасини мустаҳкамлаш зарурати бор. Чорвачиликнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва янги технологиларни жорий этиш бугунги кун талабидир.

Чорвачиликдаги турғунликка қарамасдан кейинги йилларда умуман, мамлакатда қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотини ишлаб чиқариш йилига 4,5 фоиздан кўпроқ ўсмоқда.

Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуаси тармоқлари олдида мақсадли қуйидаги асосий вазифалар турибди.

• Маҳсулотлар миқдорини кўпайтириш ва ассортиментини яхшилаш. Бу борада катта ишлар амалга оширилиши лозим. Чунки мамлакат аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан тиббиёт меъёрига мос равишда таъминланиш даражаси ҳали анча паст. Айниқса, чорвачилик маҳсулотлари етиштиришни кескин кўпайтириш лозим. Мамлакатда дон етиштиришни 10-12 млн. тоннага етказиш, гўшт, сут етиштиришни энг камида икки, тухум етиштиришни 3 марта кўпайтириш талаб қилинади. Албатта, физиологик меъёр (энергия олиш) нуқтаи назаридан озиқ-овқат муаммоси мамлакатда тўлиқ ҳал этилган. Аммо озиқ-овқат муаммоси ижтимоий-иқтисодий томондан катта муаммо бўлиб турибди. Гап шундаки, физиологик меъёр бўйича олинаётган энергия қайси маҳсулотларни истеъмол қилиш эвазига ҳосил бўлмоқда, деган савол туғилади. Ҳозирда мамлакат аҳолиси озиқ-овқатдан олаётган энергиянинг асосий қисми нон ва нон маҳсулотлари, картошка, углеводлар ва меваларни истеъмол қилишдан олинмоқда. Инсон организми талаб даражасида яхши фаолият кўрсатиши учун эса балансланган озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмол қилиш талаб эти-

SamISI
Inv № 45-7156

лади. Чунончи, бу маҳсулотлар жон бошига қанчадан истеъмол қилинишини кўрсатувчи махсус меъёр ҳам ишлаб чиқилган. Бу борада, яъни баланслашган озиқ-овқат истеъмол қилишда, ҳали жиддий камчиликлар мавжуд. Айниқса, чорвачилик, асаларичилик, балиқ маҳсулотларига бўлган талаб жуда қониқарсиз таъминланган. Шу жиҳатдан мамлакатда ер, сув, меҳнат ва бошқа ресурслардан фойдаланишнинг энг самарали йўлларини топиш, фан, техника ва технологиянинг энг илғор ютуқларини ишлаб чиқариш қўллаш орқали қишлоқ хўжалик маҳсулотлар етиштириш ва улардан тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни кўпайтириш, ассортиментини яхшилаш агросаноат мажмуасининг бош вазифаларидан биридир. Агарда ер юзи аҳолисининг 2 млрд.га яқини очлик ва ичимлик сув танқислиги шароитида яшаётганини ҳисобга олсак, бу муаммо янада кескинлиги аёнлашади. Бундан ташқари ер юзи аҳолиси, жумладан, Ўзбекистон Республикаси аҳолиси ҳам, кескин кўпайиб бормоқда. Ҳисоб - китобларга қараганда, 2030 йилга бориб республика аҳолиси 46 млн. кишини ташкил этар экан.

• Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархи паст бўлишини таъминлаш. Бу жуда долзарб муаммолардан бири бўлиб, бозор иқтисодиёти талабидан келиб чиқади. Бозорда рақобатга дош бериш учун етиштирилаётган маҳсулотлар ҳам сифатли, ҳам арзон бўлиши керак. Бозорда талаб ва таклиф қонуни талаблари натижасида шаклланган нархдан етиштирилаётган маҳсулот таннархи орзон бўлиши талаб қилинади. Маҳсулотлар таннархининг арзон бўлиши маълум даражада ижтимоий масала ҳам тўғри ҳал этилишига хизмат қилади. Гап шундаки, маҳсулотлар таннархининг паст бўлиши уларнинг нархи пасайишига олиб келиши мумкин. Бу, аҳолининг маҳсулотларни сотиб олиш имкониятларини кенгайтиради, турмуш даражасини оширади, маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг эса фойдаси кўпайишини таъминлайди. Натижада корхоналарнинг давлат бюджетига тўловлари ва солиқлар умумий миқдори кўп бўлади. Бу эса мамлакат иқтисодиётини кучайтиради ва янада тез ривожланиш имкониятлари туғилади.

Кейинги йиллардаги нарх сиёсати натижасида қишлоқ хўжалигининг иқтисодий имкониятлари анча чекланиб қолди. Саноат маҳсулотларига эркин нархлар сиёсати олиб борилди ва натижада қишлоқ хўжалиги сотиб олаётган ўғит, ёқилғи - мойлаш материаллари, техника, уларни бутловчи қисмлари нархлари 12 йил ичида 1400 марта ва ундан кўпроққа ошди. Қишлоқ хўжалигининг асосий маҳсулотлари бўлга пахта ва донга нархлар эса 12-14 марта ошди, халос. Нархларнинг бундай ҳо-

литда шаклланиши қишлоқ хўжалиги корхоналарининг иқтисодий имкониятлари чекланишига сабаб бўлди ва бу, ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги корхоналарида кўплаб бошқа муаммолар юзага келишига сабаб бўлмоқда. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бу ҳолати, ўз навбатида, умуман, мамлакат агросаноат мажмуасининг жадал ривожланишига тўсқинлик қилмоқда. Шу сабабли ҳам етиштирилаётган маҳсулотлар бирлиги таннархини имкон даражасида пасайтириш агросаноат мажмуаси асосий вазифаларининг иккинчиси ҳисобланади.

• Мамлакат агросаноат мажмуаси тармоқларида, айниқса, қишлоқ хўжалигида, меҳнат умумдорлигини ошириш. Маълумки, меҳнат унумдорлигининг юқори бўлиши жуда катта ижобий натижаларга олиб келади. Меҳнат унумдорлигининг ошиши маҳсулот таннархи нисбатан паст бўлишини, катта миқдордаги ресурслар тежалишини таъминлайди. Қишлоқ хўжалигидан меҳнат ресурсларининг бўшашига олиб келади. Қишлоқ хўжалигидан бўшаган меҳнат ресурслари нисбатан кўп малака ва билим талаб қиладиган саноатнинг турли соҳаларида ишлаши учун имкониятлар туғилади. Натижада мамлакат меҳнат ресурсларининг сифат даражаси ошади. Бу эса энг катта бойлик ҳисобланади.

Ривожланган давлатлар тажрибалари шуни кўрсатадики, бизда меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятлари жуда катта. Масалан, АҚШ, Германия, Голландия каби ривожланган давлатларда қишлоқ хўжалигида банд бўлган бир ходим мамлакат аҳолисининг 90-110 тасига етарли маҳсулот ишлаб чиқаради. Бизда бу кўрсаткич 8-9 тани ташкил этади. Албатта, ривожланган давлатлар агросаноат мажмуаси таркибида асосий меҳнат ресурслари агросаноат мажмуасининг қишлоқ хўжалигига хизмат қиладиган ёки унинг маҳсулотини қайта ишлайдиган соҳаларда банд. Агарда умуман, агросаноат мажмуасида меҳнат унумдорлигини ҳисобга олсак, юқоридаги нисбатнинг фарқи камаяди. Шунга қарамасдан ривожланган давлатлар ва Ўзбекистон қишлоқ хўжалигидаги меҳнат унумдорлигининг даражаси ўртасидаги фарқ жуда катта. Шу сабабларга кўра, мамлакат агросаноат мажмуасида меҳнат унумдорлигини ошириш энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолади. Бозор иқтисодиёти шароитида рақобатда ютиб чиқиш ва барқарор ривожланиш учун меҳнат унумдорлигини оширишга эътиборни кучайтириш лозим.

• Мажмуа тармоқларининг бир - бирига мутоносиб ҳолда ривожланишини таъминлаш. Бу жуда катта назарий ва амалий аҳамиятга эга вазифалардан биридир. Ҳозирда мамлакат агро-

саноат мажмуасининг 1-соҳаси, агросаноат мажмуаси тармоқлари учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи тармоқларнинг мавжудлиги ва борларининг ривожланиш даражаси талабдагидан жуда паст. Натижада, тракторларнинг бир қисми, дон комбайнлари, юк автомобиллари, ишчи машиналарнинг катта қисми импорт эвазига қопланади. Мамлакатда ана шу тармоқларни ривожлантиришга энг устувор йўналишлардан бири сифатида қаралмоқда.

Қишлоқ жўжалигида етиштирилган маҳсулотларнинг нобуд бўлмаслиги кўп жиҳатдан уларни тайёрловчи, қайта ишловчи, сақловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи тармоқ ва хизматларнинг мавжудлигига, уларнинг жиҳозланишига ва бир меъёрда етарли қувват билан ишлашига боғлиқ. Ҳозирда қишлоқ хўжалигида етиштирилган айрим маҳсулотларнинг 25-30 фоизи ана шу тармоқлардаги камчиликлар сабабли нобуд бўлмоқда. Бу эса ишлаб чиқариш ресурслари, маҳсулотлар тақчиллиги шароитида йўл қўйиб бўлмайдиган йўқотишдир. Айниқса помидор, узум, олма каби маҳсулотлар пишган пайтда уларни тайёрловчи, сақловчи ва қайта ишловчи ташкилотлар қувватининг етишмаслиги бунга сабаб бўлмоқда. Баъзи ҳолларда мавжуд қувватлардан фойдаланиш даражасининг пастлиги ҳам иқтисодиётга катта зарар келтиради. Масалан, ҳозирда гўштни қайта ишлаш саноати ўз қувватидан йил давомида 5-6 фоизга фойдаланмоқда. Бу, ўз навбатида, ишлаб чиқариш самарадорлиги пасайишига, мавжуд ресурсларнинг бекор туриб қолишига олиб келади. Умуман олганда, агросаноат мажмуаси тармоқларини бир - бирига мутаносиб ривожлантириш жуда мураккаб бўлсада, бу масалага эътиборсиз бўлиш мумкин эмас. Уни оқилона ҳал этиш иқтисодий сиёсатнинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

• Бозор муносабатларини янада чуқурлаштириш, маҳсулот экспортини кўпайтириш, хорижий давлатларнинг илғор тажрибасини ўрганиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш, кадрлар малакасини, билимини ошириш, меҳнаткашларнинг турмуш шароитларини юксалтириш масалалари ҳам мажмуанинг муҳим вазифалари ҳисобланади.

Қисқача хулосалар

Агросаноат интеграцияси қишлоқ хўжалигининг саноат тармоқлари билан ягона бир тизимга айланиши ёки қишлоқ хўжалиги билан саноатнинг бир организмга айланишини англатади. Агросаноат интеграцияси ривожланиши натижасида агросаноат мажмуаси вужудга келади. Агросаноат мажмуаси — қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, тайёрлаш, уларни қайта ишлаш, тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи тармоқлар йиғиндисидир. Агросаноат мажмуасига кирувчи тармоқлар учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи тармоқлар ва хизмат кўрсатувчи инфратузилма ҳам киради. Агросаноат мажмуаси тармоқлари 4 та соҳага бўлинади. Агросаноат мажмуасининг биринчи соҳасига ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи тармоқлар, иккинчи соҳасига қишлоқ хўжалиги, учинчи соҳасига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи ва тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб берувчи тармоқлар, тўртинчи соҳага инфратузилма кради. Инфратузилманинг ўзи икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга, ишлаб чиқариш инфратузилмаси, иккинчи гуруҳга эса ижтимоий инфратузилма киради.

Агросаноат мажмуасининг ривожланганлик даражаси мамлакат иқтисодиётининг ривожланганлик даражасини белгилайди. Халқнинг турмуш даражаси асосан мамлакат агросаноат мажмуасининг ривожланганлик даражаси билан белгиланади.

Мамлакат агросаноат мажмуаси тармоқлари олдида мақсадли қуйидаги асосий вазифалар турибди: Биринчидан, агросаноат мажмуаси маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг миқдорини кўпайтириш ва уларнинг ассортиментини яхшилаш; иккинчидан, агросаноат мажмуаси тармоқларида меҳнат унумдорлигин ошириш; учинчидан, агросаноат мажмуаси маҳсулотларининг таннархини пасайтириш; тўртинчидан, агросаноат мажмуасига кирувчи тармоқларнинг мутаносиб ривожланишини таъминлаш; бешинчидан, агросаноат мажмуаси тармоқларида бозор муносабатларини янада чуқурлаштириш, маҳсулот экспортини кўпайтириш, хорижий давлатларнинг илғор тажрибасини ўрганиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш, кадрлар малакасини, билимини ошириш, меҳнаткашларнинг турмуш шароитларни юксалтириш масалалари ҳам агросаноат мажмуасининг муҳим вазифалари ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Агросаноат интеграцияси нима?
2. «Агросаноат мажмуаси» тушунчаси, унинг моҳияти ва иқтисодиётдаги ўрни.
3. Агросаноат мажмуасига қайси трмоқ ва хизматлар киради?
4. Агросаноат мажмуасининг мақсадли асосий вазифалари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Конститутцияси: -Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштириш – энг муҳим вазифа. -Т.: Ўзбекистон, 2000.
3. Республика Узбекистан: Энциклопедический справочник. Н.Тухлиев, А.Кременцова. Т., Гос. науч. изд-во «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2001.
4. Қаюмов Ф.Қ. Эффективность АПК в условиях перехода к рынку: Общие и региональные прблемы. – М.: ИПО «Полигран», 1992.
5. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. – М.: ГУ ВШЭ, 1999.

III боб

АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ТАРМОҚЛАРИ УЧУН ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВОСИТАЛАРИ ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ СОҲА

3.1. Агросаноат мажмуаси тармоқлари учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи соҳанинг таркиби

Агросаноат мажмуаси тармоқлари учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарадиган соҳа унинг 1- соҳаси ҳисобланади. Бу соҳага агросаноат мажмуасига кирадиган барча тармоқлар учун керакли ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи тармоқлар киради. Қишлоқ хўжалиги учун тракторлар, дон ўриш комбайнлари, экинларни экиш, кўп йиллик ўтларни ўришни амалга оширадиган техникалар, махсус юк автомобиллари, куч берувчи машиналарга ишчи орган ва машиналар ишлаб чиқарувчи тармоқ корхоналари агросаноат мажмуасининг 1- соҳаси таркибига киради. Етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи ва сотиш билан шуғулланувчи тармоқларда фойдаланиладиган ишлаб чиқариш воситаларини яратадиган тармоқ ва корхоналар ҳам 1- соҳа таркибини ташкил этади. Бундан ташқари чорва моллари учун концентратланган озуқалар, қишлоқ хўжалиги учун минерал ўғит ва кимё маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳам 1-соҳага киради.

3.2. Агросаноат мажмуаси учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи соҳанинг аҳамияти ва иқтисодиётдаги ўрни

Мамлакат жами ялпи ички маҳсулотининг 15-16 фоизи саноат тармоқлари улушига тўғри келади. Мамлакат саноатининг асосий қисми агросаноат мажмуаси билан боғлиқ. Агросаноат мажмуаси яхши, самарали ишлашини бу мажмуа 1-соҳасининг ривожланиш даражаси белгилайди. Агарда мамлакатда агросаноат мажмуасининг 1- соҳаси яхши ривожланган бўлмаса, зарур ишлаб чиқариш воситаларини, техникаларни ташқаридан сотиб олиш зарурати туғилади. Бу эса ҳар йили катта миқдордаги молиявий ресурсларни талаб қилади. Энг ёмони, мамлакат агросаноат мажмуасининг муваффақиятли фаолияти бошқа давлатлардан керакли ишлаб чиқариш воситалари олиб келишга боғлиқ бўлиб қолади. Бундай боғлиқлик, одатда, салбий оқибатларга олиб келади.

Албатта, ҳар бир мамлакат ўз иқтисодиёти учун керакли барча ишлаб чиқариш воситаларини ўзи ишлаб чиқаришни таш-

кил эта олмайди. Ташкил этганда ҳам самараси паст бўлиши мумкин. Лекин имкон борича мамлакатнинг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда энг самарали тартибда ишлаб чиқариш воситаларини мамлакатда яратиш йўлларни излаб топиш лозим. Сифатли ва бизда яратилганига нисбатан арзон ишлаб чиқарилган воситаларни четдан сотиб олиш мумкин. Бу масала доимий эътиборни талаб қилади. Мамлакатда фан, техника, технология ва меҳнат ресурсларининг билим, малака даражаси ошиб борган сари талабга қараб ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқаришнинг таркиби ва ҳажми кўпайиб бориши мақсадга мувофиқ.

3.3. Агросаноат мажмуаси учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи соҳанинг ҳозирги ҳолати ва ривожланиш йўналишлари

Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуаси 1-соҳасининг айрим тармоқлари яхши ривожланган. Жумладан, кимё саноати агросаноат мажмуаси 1-соҳасининг асосий тармоқларидан бўлиб, унда жами саноат маҳсулотнинг 5,5 фоизи ишлаб чиқарилади. Минерал ўғитлар ва кимёвий дорилар, препаратлар ишлаб чиқариш соҳаси ривожланган соҳа ҳисобланади. Мамлакатда азотли, фосфорли ва калийли минерал ўғитлар қишлоқ хўжалигининг талабини тўла қондирадиган миқдорда ишлаб чиқарилади. Бундан ташқари мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган минерал ўғитлар четга экспорт ҳам қилинади.

Минерал ўғитлар ишлаб чиқаришни кўпайтириш борасида катта ресурсларга эгамиз. Шу билан биргаликда минерал ўғитлар таркибини яхшилаш борасидаги ишлар кенгайтирилиши, айниқса, ишлаб чиқарилаётган минерал ўғитлар таркибида таъсир қилувчи модданинг миқдорини ошириш талаб қилинади. Минерал ўғитлар таркибида азот, фосфор ёки калийнинг миқдорини 1 фоизга ошириш минг-минг тонналаб юкни ортиқча ташишдан халос этади. Бу эса жуда катта тежамкорликка олиб келади.

Мамлакат агросаноат мажмуасининг 1-соҳасига кирувчи тракторсозлик, пахта териш машиналари ишлаб чиқариш тармоқлари яхши ривожланган. Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги мамлакат саноатининг асосий тармоқларидан бири ҳисобланади. Мамлакатда 300 дан ортиқ қишлоқ хўжалиги машиналари ва уларнинг бутловчи қисимларини ишлаб чиқарувчи саноат корхоналари бор. Айниқса, пахта териш машиналари ва агрегатлари ишлаб чиқариш тизими яхши ривожланган. Пахта

териш машиналари билан боғлиқ барча механизмлар Ўзбекистонда ишлаб чиқарилади. Мамлакатда ишчи машиналар — плуглар, экиш агрегатлари, чизеллар, бороналар ва кўплаб турдаги ишқуроллари ишлаб чиқариш ҳам йўлга қўйилган. Албатта, уларнинг сифатини яхшилаш талаб қилинади. Республикада дон ўриш комбайнлари, махсус автомобиллар каби жуда зарур воситаларни ишлаб чиқариш тармоқлари ҳали ташкил этилмаган. Улар бошқа давлатлардан импорт қилинади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш соҳаси учун ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш ҳам республикада яхши ривожланмаган. Бу мамлакат агросаноат мажмуасида етиштирилаётган маҳсулотларни қайта ишлаш тармоқларининг техник жиҳозланишини импортга боғлаб қўймоқда. Натижада, мамлакатда ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сифатли қайта ишлаш жараёнида айрим қийинчиликлар юзага келмоқда.

Ҳозирча қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сақлаш тармоқларига асосий воситалар ва технологиялар асосан четдан олиб келинмоқда. Мамлакатда фақатгина енгил тўқимачилик тармоғи учун зарур айрим техникалар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Агросаноат мажмуаси тармоқларида мавжуд техникаларга бутловчи қисмлар ишлаб чиқариш астасекинлик билан йўлга қўйилмоқда.

Республикада мавжуд ҳолатни чуқур ўрганиб ҳамда агросаноат мажмуаси тармоқларининг талабларидан келиб чиқиб, асосий воситалар лизинги ривожлантирилмоқда. Лизинг йўли билан четдан энг зарур асосий воситалар келтирилмоқда. Масаланинг бу тариқа ҳал этилиши ҳам мамлакат иқтисодиёти учун муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, агросаноат мажмуаси 1-соҳасининг ривожланиш даражаси юқори эмас. Демак, бу соҳани ривожлантириш мамлакат ҳукумати иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан биридир.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи тармоқлар йиғиндиси агросаноат мажмуасининг биринчи соҳаси ҳисобланади. Бу соҳага кирган саноат тармоқлари агросаноат мажмуаси учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқаради. Бу тармоқларга қишлоқ хўжалиги учун машинасозлик тармоқлари, трактор ва комбайнлар, ишчи машиналар, махсус транспорт техникалар ишлаб чиқарувчи тармоқлар, озиқ-овқат ва енгил саноат учун ишлаб чиқариш воситалари чиқарадиган корхоналар киради. Бундан ташқари қишлоқ хўжалиги учун минерал ўғитлар ва бошқа кимёвий воситалар ишлаб чиқарувчи корхоналар, чорвачилик учун концентрат ем-хашак ишлаб чиқарувчи тармоқлар киради.

Бу тармоқларнинг асосий қисми Ўзбекистонда ташкил этилган ва ривожлантирилмоқда. Шу билан биргаликда дон комбайнлари, махсус транспорт воситалари, ишчи машиналарнинг бир қисмини ишлаб чиқариш ташкил этилмаган. Умуман айтганда, агросаноат мажмуаси биринчи соҳасини имкон даражада кучли ривожлантириш устувор йўналишлардан бири ҳисобланади.

Назорот ва муҳокама учун саволлар

1. Агросаноат мажмуаси биринчи соҳасининг таркиби, иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти.
2. Агросаноат мажмуасининг биринчи соҳасига кирган тармоқларнинг Ўзбекистонда ривожланганлик даражаси.
3. Агросаноат мажмуаси биринчи соҳасига кирган тармоқларни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий мақсад – иқтисодий юксалишга эришишдир. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Каримов И.А Иқтисодиётни эркинлаштириш – фаравонлик пойдевори. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
3. Узбекистан за годы независимости. Экономический обзор за 1991-1996 гг. -Т.: «Узбекистан», 1997.
4. Раскин И.И, Раскин Л.И. АПК: производство и первичная переработка хлопка. -Т.: Мехнат, 1986.
5. Папов Н.А. Экономика сельского хозяйства: Учебник. М.: Дело и Серсис, 2000.

IV боб

АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ, ҚАЙТА ИШЛАШ ВА ИСТЕЪМОЛЧИЛАРГА ЕТКАЗИБ БЕРУВЧИ СОҲАСИ

4.1. Агросаноат мажмуаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи соҳаси таркиби

Қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни тайёрлайдиган (сотиб оладиган), дастлабки ёки тўлиқ қайта ишлайдиган ва тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб берадиган (сотадиган) барча тармоқ ва корхоналар агросаноат мажмуасининг 3-соҳасини ташкил этади. Буларга: пахта тозалаш заводлари, консерва заводлари, пиллани қайта ишлаш фабрикалари, сут ва гўштни қайта ишлаш корхоналари, ёғ-мой ишлаб чиқариш корхоналари, мева шарбатлари, вино, конъяк каби маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи заводлар, музхона (холодильник) ва тайёр маҳсулотни истеъмолчиларга етказиб берувчи корхоналар киради.

Бу соҳа мураккаб таркибга эга. Ҳар бир маҳсулот тури ёки бир-бирини тўлдирувчи маҳсулотлар бўйича агросаноат мажмуасининг ўз корхоналари мавжуд. Албатта, айрим маҳсулотларни республикада чуқур қайта ишлаш даражаси юқори эмас. Масалан, республика қишлоқ хўжалигининг асосий экин турларидан бири бўлган пахта хомашёсининг 100 фоизи дастлабки қайта ишлашдан ўтади. Дастлабки қайта ишланган пахтанинг 14-16 фоизигина республикада иккиламчи ва чуқур қайта ишланади. Натижада, пахтадан жуда кам миқдорда ярим тайёр ва тайёр охирги товарлар ишлаб чиқарилади. Бу борада қилинадиган ишлар ҳажми катта.

4.2. Агросаноат мажмуаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи соҳасининг аҳамияти ва иқтисодиётдаги ўрни

Агросаноат мажмуаси 3- соҳасининг аҳамияти ҳар қандай давлат иқтисодиёти учун беқиёс. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида бу соҳанинг салмоғи айниқса юқори. Мамлакат меҳнат ресурсларининг 22 фоизидан кўпроғи шу тармоқларда банд. Ялпи ички маҳсулотнинг 23 фоизга яқини шу тармоқларда етиштирилади. Қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотларнинг нобуд бўлмаслиги аввало шу тармоқлар ривожига боғ-

лиқ. Агросаноат мажмуаси маҳсулотлари экспорт салоҳиятини ошириш ҳам асосан шу тармоқларнинг ривожланиш даражаси билан белгиланади. Улар аҳолини юқори сифатли маҳсулотлар, иш жойлари билан таъминлашда ҳам алоҳида ўрин тутади.

Мамлакат аҳолисининг моддий турмуш даражасини оширишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи ва тайёр маҳсулотларни сотувчи тармоқлар ва хизматларнинг аҳамияти беқиёс. Бу тармоқларни ривожлантириш мамлакатда ишсизликка барҳам бериш имкониятларини кенгайтиради, етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нобуд бўлишининг олдини олади. Айрим маълумотларга кўра, ҳозирги кунда етиштирилаётган баъзи турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 30 фоизгачаси нобуд бўлмоқда. Бунинг асосий сабабларидан бири агросаноат мажмуаси 3- соҳасининг етарли даражада ривожланмаганлигидадир.

4.3. Агросаноат мажмуаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи соҳасининг ҳозирги ҳолати ва ривожлантириш йўналишлари

Ўзбекистонда мева ва сабзавотларни қайта ишлаш саноати кучли ривожланган. «Ўзмевасабзавотузумсаноатхолдинг» компаниясининг ташкил этилиши ва унинг таркибига ихтисослашган 89 та ширкат ва кўплаб заводларнинг киритилиши бу соҳанинг ривожига ижобий таъсир кўрсатди. Республикада йилига 5 млн. тоннадан кўпроқ мева ва сабзавот ишлаб чиқарилади. Мева шарбатлари, косервалари, вино, коньяк, ликёр каби маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажми ва сифати ошмоқда. Ҳар йили 16 млн. дал вино материаллари тайёрланади. Улардан 30 хил вино ишлаб чиқарилади. Бу маҳсулотлар кўп миқдорда чет элларга экспорт қилинмоқда. Ўзбекистон винолари халқаро кўргазмаларда 92 та медаль олган. Озиқ - овқат саноати мамлакатда ишлаб чиқарилаётган жами саноат маҳсулотларининг 30,6 фоизини ташкил этади.

Мамлакатда жуда катта ёғ-мой ишлаб чиқариш қувватлари ташкил этилган. Ҳозирда республика аҳолисига етарли миқдорда сифатли ёғ-мой ишлаб чиқариб бера оладиган имконият мавжуд. Бу борадаги асосий масала ёғ-мой берувчи хомашё етиштиришни кўпайтиришдир. Албатта, кейинги йилларда соя, масхар, кунжут, зиғир каби мой берувчи экин турлари етиштириладиган майдонлар кенгайтирилмоқда. Аммо улардан олинаётган хомашё миқдори ҳозирча етарли эмас.

Республикада, айниқса, гўштни, сутни қайта ишлаш саноатининг қуввати жуда катта. Лекин кейинги йилларда чорвачиликнинг тўлиқ хусусийлаштирилиши йирик чорва фермаларининг тугатилишига олиб келди. Бу, ўз навбатида, гўшт ва сутни қайта ишлаш саноатини хомашё билан йил давомида бир текисда таъминланиш имкониятини йўққа чиқарди. Натижада сутни ва гўштни қайта ишлайдиган йирик заводлар йил давомида деярли бекор қола бошлади. Бу, ўз салбий оқибатларини кўрсатмоқда: соҳада ишлайдиганларнинг асосий қисми ўз ишларини ўзгартиришлари ёки вақтинча ишсиз қолишларига сабаб бўлмоқда; давлат бюджетига тўланадиган солиқ ва бошқа тўловларнинг шу соҳа бўйича камайишига олиб келмоқда. Ҳозирда мамлакат гўшт заводлари қувватидан фойдаланиш даражаси 4-5 фоиздан ошмайди. Демак, бу борада қилиниши лозим бўлган ишлар кўп.

Республикада техника экинлари хомашёсини дастлабки қайта ишлаш тизими етарли даражада ривожланган. Лекин пахта, пилла ва каноп толасини иккиламчи ва чуқур қайта ишлаш даражаси юқори эмас. Бу борадаги асосий йўналиш пахта, пилла толасини чуқур қайта ишлашни ривожлантиришдир. Бунга эришилса, тайёр истеъмол моллари ишлаб чиқаришни тубдан ривожлантириш имконияти кенгаяди. Бу, ўз навбатида, кўпгина меҳнат ресурслари иш жойларига эга бўлишини, мамлакат ички маҳсулоти ҳажми кескин кўпайишини, мамлакат экспорт салоҳияти ошишини таъминлайди.

Мамлакат агросаноат мажмуасининг 3-соҳасида озиқ-овқат саноатининг ўрни катта. 2002 йилда мамлакат саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришида озиқ-овқат саноатининг салмоғи 14,2 фоизни ташкил этди.

Енгил саноат ҳам Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасининг энг салмоқли тармоқларидан биридир. 2002 йилда жами саноат маҳсулотларнинг 20,1 фоизи енгил саноатда ишлаб чиқарилди.

Қисқача хулосалар

Агросаноат мажмуасининг самарадорлиги ва ўз вазифасини тўлиқ бажариши кўп жиҳатдан унинг учинчи соҳаси ривожланганлик даражасиги боғлиқ. Агросаноат мажмуасининг учинчи соҳасига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, дастлабки ва чуқур қайта ишловчи, тайёр, охирги маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиш билан шуғулланувчи тармоқ ва хизматлар киради. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида агросаноат мажмуаси учинчи соҳасининг ўрни ва аҳамияти беқиёс. Уларнинг йил давомида бир меъёрда ишлаши қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар нобуд бўлишининг олдини олади ва уларнинг сифатини янада яхшилайди. Меҳнатга лёқотли кишиларнинг катта бир қисмини иш жойлари билан таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси нисбатан яхши ривожланган қайта ишлаш саноатига эга. Айниқса, озиқ-овқат ва енгил саноат кучли ривож топган. Шу билан биргаликда агросаноат мажмуасининг учинчи соҳасида кўпгина ечимни кутаётган масалалар мавжуд. Уларнинг энг асосийси соҳага кирувчи тармоқларда вужудга келтирилган мавжуд қувватлардан тўлиқ фойдаланишдир. Маълумки, айрим тармоқларда мавжуд қувватлардан фойдаланиш даражаси 5-20 фоизни ташкил этмоқда. Бу, ўз навбатида, жуда катта муаммоларни вужудга келтиради. Агросаноат мажмуасининг учинчи соҳасини ривожлантириш Ўзбекистон Республикаси иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу борада жуда катта ишлар амалга оширилаяпти. Асосий маҳсулотлардан бири — пахтани чуқур қайта ишлашни ташкил этиш, айниқса, катта иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга эга.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Агросаноат мажмуаси учинчи соҳасининг таркибига қандай тармоқлар киради?
2. Агросаноат мажмуаси учинчи соҳасининг ҳозирги ривожланиш даражаси қандай?
3. Ўзбекистон Республикасида қайси қайта ишлаш тармоқлари яхши ривожланган?
4. Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуаси учинчи соҳасини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Барқарор тараққиётга эришиш – устувор вазифа. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
3. Раскин И.И., Раскин Л.И. АПК: производство и первичная переработка хлопка. -Т.: Мехнат, 1986.
4. Иватов И. Развитие дехканского рынка Узбекистане. -Т.: Фан, 1994.
5. Тухлиев Н., Кременцова А. Республика Узбекистан: Энциклопедический справочник. Т., Узбекистон миллий энциклопедияси, 2001.

V боб

АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ИНФРАТУЗИЛМАСИ

5.1. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасининг моҳияти, таркиби

Маълумки, агросаноат мажмуасининг 4-соҳаси инфратузилмадир. Инфратузилма иқтисодий фан томонидан асосан икки қисмга бўлиб ўрганилади. Биринчи қисмга ишлаб чиқариш инфратузилмаси киради. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси агросаноат мажмуасининг энг зарур қисми бўлиб, ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан унинг мавжудлиги ва бир меъёрда фаолият кўрсатишига боғлиқ.

Агросаноат мажмуаси инфратузилмасига қуйидагилар киради: транспорт тизими, йўллар, алоқа тизимининг ишлаб чиқариш билан бевосита боғланган қисми, банк ва молия бозорининг тегишли қисми, қишлоқ хўжалиги техникаларини таъмирлаш, электр энергиясини узатиш линиялари, илмий-ишлаб чиқариш лабораториялари, омбор хўжаликлари, ирригация ва мелиорация иншоатлари, ветенария хизматлари, ёқилғи ва мойлаш материаллари, ўғитлар, кимё ва қишлоқ хўжалигини зарур кимёвий воситалар билан таъминлаш тизимлари.

Инфратузилманинг ўзига хослиги шундаки, бир хизмат турининг ўзи бир пайтда ишлаб чиқариш ишфратизилмаси ҳамда ижтимоий инфратузилма бўлиши мумкин. Масалан, йўллар ишлаб чиқаришга хизмат қилиш пайтида ишлаб чиқариш инфратузилмаси ҳисобланади. Лекин улар аҳолининг эҳтиёжлари учун барчага беминнат бир хилда хизмат кўрсатадиган ижтимоий хизмат тури ҳамдир. Шу сабабдан йўллар ижтимоий инфратузилмага ҳам киради. Шунингдек, алоқа ва транспорт тизимлари ҳам ишлаб чиқариш ёки ижтимоий инфратузилма бўлиши мумкин. Кейинги йилларда умумий тараққиёт натижасида агросаноат мажмуаси инфратузилмаси ҳам ривожланиб, кенгайиб бормоқда. Бу, ўз навбатида, агросаноат мажмуасига кирувчи барча тармоқларни бир - бирига янада яқинлаштиради.

5.2. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасининг аҳамияти, иқтисодиётдаги ўрни ва ҳозирги ҳолати

Мамлакат агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмаси жуда катта аҳамиятга эга. Чунки ишлаб чиқариш

инфратузилмасисиз агросаноат мажмуасида нормал фаолият юритиш мумкин эмас. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси агросаноат мажмуасида ишлаб чиқариш узлуксиз ташкил этилишини таъминлайди. Агарда ҳар бир корхона барча иш ва хизматларни ўзи бажаришга ҳаракат қилса, бу жуда қимматга тушади. Кўп ҳолларда буни амалга ошириш мумкин ҳам эмас. Масалан, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун уруғлик, ёқилғи - мойлаш материаллари, минерал ўғитлар, турли кимё маҳсулотлари, дори-дармонлар, электр, сув таъминоти, кадрлар етиштириш, алоқа хизматлари кўрсатиш, хўжаликда мавжуд техникаларни таъмирлаш ишлари ва бошқаларни олайлик. Бу иш ва хизмат турларини бир хўжалик бажариши учун қанчадан қанча мутахассис, транспорт, техникалар ва бошқа ресурслар керак. Булар учун хўжаликда на мутахассислар, на молиявий ресурслар етарли. Чунки айрим хизмат турлари таъминоти бир хўжалик учун эмас, балки юзлаб, минглаб ташкилотларга хизмат кўрсатади. Масалан, электр билан таъминлаш ва ҳ.к. Уларни ҳар бир хўжалик ўзи алоҳида ташкил эта олмайди. Шу сабабли ҳам бу иш ва хизмат турлари алоҳида мустақил тизимларни ташкил этади.

Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмаси иқтисодиётда катта ўринни эгаллайди. Энг аввало, бу иш ва хизматлар ишлаб чиқаришнинг ривожланишига олиб келади. Иқтисодиёт ривожланган сари эса, инфратузилма хизматларига талаб ортади. Натижада, ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ошади. Меҳнатга лоёқотли аҳолининг катта қисми инфратузилмага ишга жойлашади. Иқтисодиёти ривожланган давлатларда жами ишлаётганларнинг 60-70 фоизи хизмат кўрсатиш тизимида ишлайди. Бизда эса бу кўрсаткич 14 фоиздан камроқ. Натижада қишлоқ хўжалиги корхоналари ўзига хос бўлмаган кўпгина хизмат турларини ўзлари бажарадилар. Бу ёқилғи - мойлаш материаллари, минерал ўғитларни хўжаликка олиб келиш ва бошқа фаолиятлардир. Шу боис ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги кутулган даражада ижобий эмас.

Инфратузилма қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини интенсив ривожлантиришга ижобий таъсир кўрсатади, қишлоқ хўжалиги тармоқларини аста-секин айрим хизмат кўрсатиш функцияларидан озод қилади. Бу хизматлар ихтисослашган инфратузилма томонидан бажарилади. Албатта, бу иқтисодий самарадорликнинг ошишига олиб келади. Қишлоқ хўжалиги ҳам асосан ишлаб чиқариш жараёни билан шуғулланади. Натижада барча ишларнинг ўз агротехник муддатларида сифатли бажарилиши таъминланади. Лекин ҳозирда инфратузилма ба-

жариши керак бўлган жуда кўплаб иш ва хизматлар қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан бажарилмоқда. Бу, ўз навбатида, айрим ишларнинг сифатсиз ва катта харажатлар эвазига бажарилишига олиб келмоқда. Иккинчи томондан, мавжуд инфратузилма ҳам самарали ва сифатли фаолият кўрсатаяпти, деб бўлмайди. Бунга жуда кўп омиллар таъсир кўрсатади. Шулардан бири кўрсатилаётган хизматлар бозорида рақобат муҳитининг пастлиги, кўпгина ҳолларда умуман йўқлиги, хизматлар сифатининг жуда пастлигидир. Шу сабабли бу борада ҳам қилинадиган ишлар жуда кўп.

5.3. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш йўналишлари

Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасини кескин ривожлантириш бугунги кун заруратидир. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмаси қуйидаги йўналишларда ривожлантирилиши лозим:

1) Агросаноат мажмуасига кирувчи тармоқларга хизмат кўрсатадиган тармоқ ва хизматларнинг турларини кўпайтириш. Ҳозирда мамлакат қишлоқ хўжалиги ўзига зарур бир қанча хизматларни ола билмаяпти. Масалан, уларга зарур банк, молия бозоридаги ўзгаришлар, турли шароитларда керакли қонуний ва иқтисодий маслаҳатлар билан таъминланиш даражаси паст ҳолатда. Бу мисоллар қишлоқ хўжалиги учун зарур хизматларнинг бир кичик қисмидар. Шу сабабли ишлаб чиқариш инфратузилмасининг хизмат турларини кўпайтириш лозим. Хизмат бозирида рақобат муҳитини ривожлантириш агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришнинг бошқа бир йўналишидир. Бу энг катта аҳамиятга эга йўналишлардан биридир. Рақобатнинг бўлмаслиги кўрсатилаётган хизматлар нархининг юқори бўлишини таъминламоқда. Кўрсатилаётган хизматларнинг сифатининг пастлиги ҳам рақобат йўқлигидан ёки унинг деярли йўқлигидандир. Масалан, ҳозирда юртимизда 112 та муқобил машина-трактор парклари мавжуд. Лекин уларнинг техник имкониятлари жуда паст бўлганлиги сабабли, қишлоқ хўжалиги корхоналари асосан, давлат акциядорлик жамиятлари мақомида ташкил этилган 180 та машина-трактор парки хизматларидан фойдаланишга мажбурдирлар.

Хизмат кўрсатиш соҳасида катта имкониятлар хўжаликларнинг ўзлари томонидан биргаликда ташкил этиладиган «иттифоқ»лардадир. Масалан, техникадан биргаликда фойдаланиш иттифоқларини ташкил этиш масаласи яхши натижалар бери-

ши мумкинлигига қарамасдан бу соҳа ривожланган эмас. Бунга асосий сабаб хўжаликларни бошқараётган раҳбарларда бундай ишларга тажриба, билим йўқлигидадир. Агарда иттифоқ тузилган ҳолда ҳам уни ташкил этган барча хўжаликлар учун ундаги техникадан самарали фойдаланиш бўйича манфаатли тартиб - қоидалар ишлаб чиқилмаган. Демак, бу борадаги ишларни ривожлантириш зарур.

Агросаноат мажмуаси инфратузилмасининг шаклланиши, унинг таркиби, ривожланганлик даражаси жуда кўп омилларга боғлиқ. Жумладан, ишлаб чиқариш корхоналарининг ихтисослашганлиги, ерларнинг рельефи, шаҳарлардан узоқ ёки яқин жойлашганлиги, йирик транспорт узелларига яқинлиги ёки узоқлиги ва бошқалар инфратузилманинг нималардан ташкил топиши, унинг ривожланганлик даражаси қандай бўлиши лозимлигини белгилайди. Масалан, пахтачиликка зарур айрим хизмат ёки иш тури ғаллачиликда керак эмас ёки жуда кам миқдорда керак. Бундай ҳолларда пахтачилик билан ғаллага ихтисослашган хўжаликларда ҳар хил инфратузилма керак бўлади. Қоракўлчилик хўжаликлари инфратузилмаси пахтачилик хўжаликларидагидан тубдан фарқ қалади ва ҳ.к. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларини (ернинг асосий ишлаб чиқариш воситалигини, унумдорлиги, тупроқ сифатининг ҳар хиллиги, ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги, иш вақти билан ишлаб чиқариш даврининг мос келмаслиги каби) эътиборга олиш зарур. Бу ҳам инфратузилмани ривожлантиришнинг зарур йўналишларидандир.

Қисқача хулосалар

Агросаноат мажмуасининг муҳим бир соҳаси ишлаб чиқариш инфратузилмаси ҳисобланади. Инфратузилма — ишлаб чиқаришнинг нормал ишлаши учун зарур бўлган барча хизматларни кўрсатувчи ва бевосита ишлаб чиқариш жараёни давомида узвий иштирок этувчи тармоқ ва хизматлар йиғиндисидир. Инфратузилманинг асосий қисим ишлаб чиқариш инфратузилмасидир. Ишлаб чиқариш инфратузилмасига транспорт, йўллар, музхона ва омборхоналар, алоқа тизими, ирригация ва мелиорация тизими ва бошқалар киради.

Агросаноат мажмуасининг ишлаб чиқариш инфратузилмаси мажмуа барча тармоқларининг нормал ишлаши учун зарур шароитни туғдиради, уларга хизмат кўрсатади. Уларнинг ривожланганлик даражаси жуда кўплпб муаммоларни ечади. Ишлаб чиқаришда банд бўлганларни ўзига тегишли бўлмаган иш ва хизматлардан озод қилади. Натижада, агросаноат мажмуасида меҳнатнинг сифати ва унумдорлиги ошади. Бу эса катта самарадорликка олиб келади. Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасининг ишлаб чиқариш инфратузилмаси нисбатан ривожланган. Шу билан бирга унда муайян камчиликлар ҳам мавжуд. Улардан энг асосийлари бозор муносабатларига тўлиқ жавоб берадиган янгидан янги ишлаб чиқариш инфратузилмаси айрим турларининг мавжуд эмаслигидир. Қолаверса мавжуд ишлаб чиқариш инфратузилмасининг хизмат сифати, маданияти ҳали унчалик баланд эмас. Бу муаммолар агросаноат мажмуасининг натижавий кўрсаткичларига салбий таъсир этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасининг ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш асосий вазифалардан ҳисобланади. Асосий эътибор бу борада тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Агросаноат мажмуасининг инфратузилмаси» тушунчаси, унинг таркиби, моҳияти ва иқтисодиётни ривожлантиришдаги аҳамияти.

2. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмаси таркиби ва бу тузилма ривожланишининг ҳозирги ҳолати.

3. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасини янада ривожлантириш йўналишлари.

4. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Изланиш, ташаббускорлик ва тадбиркорлик – давр талаби. -Т.: Ўзбекистон, 2000.

2. Каримов И.А. Мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш – юксалиш гарови. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

3. Каримов И.А. Тадбиркорлик – юксалиш гарови. -Т., Ўзбекистон, 2000.

4. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики. Под ред. А.Х.Хикматова. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

5. Иватов И. Развитие дехканского рынка в Узбекистане. -Т.: Фан, 1994.

VI боб

АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ ИЖТИМОИЙ ИНФРАТУЗИЛМАСИ

6.1. Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмасининг таркиби, аҳамияти ва иқтисодиётни ривожлантиришдаги ўрни

Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмаси жуда кенг таркибга эга. Бугунги кунда инсон ҳаётини енгиллаштиришга, унинг вақтини тежашга ижтимоий инфратузилманинг таъсири катта. Инфратузилма аҳолини иш билан таъминлашда ҳам нисбатан жуда катта имкониятларга эга. Ижтимоий инфратузилма халқнинг турмуш даражасини кескин оширадиган соҳалардан биридир. Ижтимоий инфратузилмасиз агросаноат мажмуаси ривожланишини тасаввур этиш қийин. Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмасига қуйидагилар киради:

Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тизими, йўловчи ташиш, алоқа хизмати, уй-жой хўжалиги, мактабгача таълим тизими, таълим тизими, соғлиқни сақлаш тизими, спорт - соғломлаштириш тизими, коммунал хизматлар, маданий-маиший хизматлар тизими ва бошқалар.

Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмаси ўз моҳиятига кўра, инсонларнинг турмушини енгиллаштирадиган соҳадир. Уларнинг асосий мақсади – инсонни жисмоний ва маънавий қобилиятларини, кучларини қайта тиклаш ва уларнинг янада ривожланишини таъминлашга хизмат кўрсатишдир.

Малакатимизда, унинг регионларида агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмаси ривожи турлича. Йирик шаҳарлар ва йирик транспорт узелларига яқин жойлашган зоналарда агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмаси нисбатан яхши ривожланган. Бозор иқтисодиёти талабидан келиб чиқиб, янгидан-янги ижтимоий инфратузилма хизмат турлари вужудга келмоқда. Айрим турлар эса йўқолиб бормоқда. Бу, умуман олганда, тўғри қонуниятдир.

6.2. Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш йўналишлари

Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмаси бозор иқтисодиёти талаблари асосида объектив равишда доимо ривожланиб боради. Қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлашнинг зарурати қишлоқ жойларда янгидан- янги хизмат турларини вужудга келтиради.

Аҳолининг иш билан таъминланиш даражасини ошириш мақсадида ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш лозим. Бу борада кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Аҳоли пунктларининг асосий қисми газ, ичимлик суви билан таъминланмоқда, деярли барчасида қишлоқ амбулаториялари ташкил этилди. Бу эса, янги иш ўринларини пайдо этмоқда. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини (тери, жун, қуруқ мевалар ва ҳ.к.) тайёрлайдиган хусусий тадбиркорлар гуруҳи шаклланмоқда. Аҳолининг маҳсулот ва хизматларни харид қилиш қувватини ошириш ижтимоий инфратузилма ривожланишини таъминловчи энг асосий омиллардан биридир. Бу борада катта ишлар қилиниши лозим. Бу муаммо ижобий ҳал этилмагунча ижтимоий инфратузилма ҳам ривожланмайди. Албатта, аҳолининг харид қобилиятини ошириш ишлаб чиқаришни ривожлантириш, меҳнат унумдорлигини ошириш, янгидан-янги ишлаб чиқариш корхоналарини қуриш каби иқтисодий аҳамияти катта фаолиятлар асосида олиб борилиши кераклигини унитмаслик лозим. Мамлакатда иқтисодиётнинг юксалиш даражасини ҳисобга олган ҳолда аҳолининг харид қобилиятини ўстириш талаб қилинади. Акс ҳолда инфляция даражаси кескин ошиши ва жуда катта салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Демак, агросаноат мажмуаси ишлаб чиқаришининг самарадорлигини ошириш, умуман, мамлакат иқтисодиётини ривожлантирищ ижтимоий инфратузилманинг ривожланишига олиб келади. Инфратузилма ривожи кўп жиҳатдан у давлат томонидан қўллаб-қувватланишига боғлиқ. Чунки ижтимоий инфратузилманинг шундай йўналишлари мавжудки, уларни бирорта ишбилармон ўз фаолият турига айлантира олмайди. Масалан, қишлоқ жойлардаги асосий кўчаларни кечаси ёритадиган чироқлар, аҳоли дам оладиган парк (боғлар), ўт ўчирувчилар ташкилотини юритиш харажатлари, ишбилармон фаолияти бўйича ҳеч қачон ўзини оқламайди. Шундай экан, бу харажатларни давлат томонидан қоплаш зарурати бор. Ҳамма фойдаланадиган бу турдаги ижтимоий харажатларга давлат томонидан қилинадиган сарфлар миқдори ҳам ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришнинг бир йўналишидир.

Қисқача хулосалар

Агросаноат мажмуасининг муҳим бир соҳаси ишлаб чиқариш инфратузилмаси ҳисобланади. Инфратузилма — ишлаб чиқаришнинг нормал ишлаши учун зарур бўлган барча хизматларни кўрсатувчи ва бевосита ишлаб чиқариш жараёни давомида узвий иштирок этувчи тармоқ ва хизматлар йиғиндисидир. Инфратузилманинг асосий қисим ижтимоий инфратузилмадан ташкил топади. Агросаноат мажмуасининг ижтимоий инфратузилмасига транспорт (аҳолини ташиш билан шуғулланувчи), йўллар, соғлиқни сақлаш ва аҳолининг соғлигини тиклашга хизмат қилувчи тизимлар, болалар ва мутахассисларга таълим берувчи соҳалар, уй-жой, ичимлик сув ва газ билан таъминлаш тизими ва бошқалар киради.

Агросаноат мажмуасининг ижтимоий инфратузилмаси агросаноат мажмуаси барча тармоқларининг нормал ишлаши учун зарур шароит туғдиради, уларда ишлаётганларга хизмат кўрсатади. Уларнинг ривожланганлик даражаси жуда кўплаб ижтимоий муаммоларни ечади. Натижада, агросаноат мажмуасида меҳнатнинг сифати ва унумдорлиги ошади. Бу эса катта самарадорликка олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасининг ижтимоий инфратузилмаси нисбатан яхши ривожланган. Шу билан бирга муайян камчиликлар ҳам мавжуд. Улардан энг асосийлари ижтимоий инфратузилмасининг бозор муносабатларига тўлиқ жавоб берадиган янгидан-янги айрим турлари мавжуд эмаслигидир. Қолаверса, мавжуд ижтимоий инфратузилманинг хизмат сифати, маданияти ҳали унчалик баланд эмас. Бу муаммолар агросаноат мажмуасининг натижавий кўрсаткичларига салбий таъсир этади.

Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуасининг ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш асосий вазифалардан ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Агросаноат мажмуаси инфратузилмаси» тушунчаси, унинг таркиби, моҳияти нимани англатади?
2. Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмасига нималар киради?
3. Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмасини янада ривожлантиришнинг йўналишлари нималардан иборат?
5. Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмасини ривожлантиришга қандай омиллар таъсир кўрсатади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Изланиш, ташаббускорлик ва тадбиркорлик – давр талаби. -Т.: Ўзбекистон, 2000.
2. Каримов И.А. Мавжуд имкониятлардан самарали фойдаланиш – юксалиш гарови. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
3. Каримов И.А. Тадбиркорлик – юксалиш гарови. -Т.: Ўзбекистон, 2000.
4. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики. Под ред. А.Х.Хикматова. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
5. Иватов И. Развитие дехканского рынка в Узбекистане. -Т.: Фан, 1994.

VII боб

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ – АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ АСОСИЙ БЎҒИНИ

7.1 Қишлоқ хўжалиги - агросаноат мажмуасининг асосий бўғини. Унинг ўзига хос хусусиятлари

Агросаноат мажмуасининг асосини — ядросини қишлоқ хўжалиги ташкил этади. Агросаноат мажмуасига кирувчи барча тармоқлар айнан қишлоқ хўжалиги билан боғланган. Уларнинг айримлари қишлоқ хўжалиги учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариб, етказиб берса, бошқалари қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни тайёрлайди, уларни қайта ишлайди ва тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб беради. Кўплаб соҳалар эса, шу тармоқларнинг бир меъёрда ишлаши учун хизматлар кўрсатадилар.

Агросаноат мажмуасининг асосини ташкил этадиган қишлоқ хўжалиги ўзига хос хусисиятларга эга. Бу хусусиятлар бошқа тармоқлардан қишлоқ хўжалигини фарқлаб туради ва ишлаб чиқаришни ташкил этишда ўз талабларини қўяди. Бу хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1. Қишлоқ хўжалигида табиий омилларнинг таъсири катта. Улар ишлаб чиқаришнинг мавсумийлигидан келиб чиқаради. Бу эса, ишлаб чиқаришни ташкил этишда мавжуд ресурслардан йил давомида самарали фойдаланишни ҳисобга олишни талаб этади. Қиш ойларида аҳолининг вақтинчалик бекор қолиши айрим ижтимоий муаммоларни келтириб чиқаради. Бу масалалар олимлар, мутахассис ва ишбилармонлар олдига қатор вазифаларни қўяди.

2. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш воситалари сифатида тирик организмлар қатнашади. Бу, ўз навбатида, мутахассислардан фақатгина иқтисодий қонуниятларнигина эмас, балки биологик қонунларни ҳам билишни ва ишлаб чиқаришни ташкил этишда уларни ҳисобга олишни талаб қилади. Қишлоқ хўжалигида сарфланаётган меҳнатнинг самараси кўп жиҳатдан ўсимлик ва чорва молларининг биологик имкониятларига боғлиқ.

3. Ер асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланиб, ундан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Уларни инкор этиш ёки етарлича ҳисобга олмаслик катта салбий оқибатларга олиб келади.

4. Қишлоқ хўжалигида сарфланаётган моддий харажатлар даври билан фаолият натижасида олинаётган даромадларнинг

олиниш даври ўртасида фарқ катта. Бошқача қилиб айтганда, йил давомида фақат харажат қилинади. Чунки ерни экишга тайёрлаш, уруғлик, ўғитлар, ёқилғи - мойлаш материаллари харид қилиш ва сарфлаш, меҳнатга ҳақ тўлаб бориш каби харажатлар ҳар ойда қилинади. Экин турлари ҳосили эса маълум даврларда пишади. Етиштирилган ҳосил сотилади ва ундан кейин пул даромадлари келиб тушади. Албатта, амалиётда шартномалар асосида қишлоқ хўжалик корхоналарига аванслар бериш, кредитлардан фойдаланиш ёки айрим хизматларни ташкил этиш натижасида маълум миқдордаги пул тушумлари бўлиши мумкин. Лекин, умуман олганда, йил давомида харажат сарфланиши, даромадларнинг эса айрим даврлардагина тушиши ўзига хос объектив талабларни келтириб чиқаради. Аграр сиёсат бу хусусиятни ҳисобга олган ҳолда юритилиши зарур.

5. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жуда катта майдонларда олиб борилади. Бу, ўз навбатида, ишлаб чиқаришни, аҳоли пунктларини жойлаштиришда маълум талабларни келтириб чиқаради, қишлоқ хўжалигининг моддий - техника базасини шакллантиришда ҳисобга олишни талаб қилади.

6. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарган маҳсулотларининг бир қисмини ўзи уруғлик, ем-хашак, озиқ-овқат сифатида истеъмол қилади.

7. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўп турларини узоқ сақлаш мумкин эмас. Бу муаммо қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг деярли бир даврда пишиб етилиши оқибатида янада чуқурлашади. Бу, ўз навбатида, етиштирилган маҳсулотни тайёрловчи, қайта ишловчи ташкилотларнинг бир меъёрда тинмасдан ишлашини, бу эса айрим даврларда жуда катта қувватларнинг бўлишини талаб қилади. Йилнинг қолган даврларида эса бу қувватларнинг нисбатан бўш қолиши кузатилади. Бу ҳолат қайта ишлаш тармоқларининг катта омборхоналари бўлишини талаб этади. Бундай ҳолат, ўз навбатида, маҳсулотнинг таннархига салбий таъсир кўрсатади.

Бу каби ўзига хосликларни, албатта, чуқур ўрганиш ва доимо ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқаришни ташкил этиш қишлоқ хўжалигининг самарали ишлашини таъминлайди. Шубҳасиз, фан, техника тараққиёти ўсган борган сари қишлоқ хўжалигининг бу хусусиятлари таъсири нисбатан камайиб боради, лекин бутунлай йўқ бўлиб кетмайди.

7.2. Қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг энг йирик тармоғи қишлоқ хўжалигидир. Қишлоқ хўжалиги икки асосий тарихий функцияни бажариб келмоқда. У, энг аввало, аҳолининг озиқ-овқатга бўлган талабини қондиришга хизмат қилади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги жуда катта ютуқларга эришди. Республика қишлоқ хўжалиги озиқ-овқат маҳсулотларининг деярли асосий қисмини аҳолимиз учун етарли миқдорда етиштиради. Қишлоқ хўжалигининг иккинчи функцияси - саноатни хомашё билан таъминлашдир. Бугунги кунда мамлакат енгил ва тўқимачилик саноатида ишлатилаётган толанинг 60 фоизидан ортиқроғи ўзимизда ишлаб чиқарилган пахта толасидир. Қолган қисми жун, каноп, ипак ва кимёвий толаларга тўғри келади. Мева, сабзавот ва полиз маҳсулотларини қайта ишловчи саноат тўлиқ маҳаллий хомашё маҳсулотлари эвазига ишлайди. Сут ва гўштни қайта ишлаш саноати ҳам мамлакатда етиштирилган маҳсулотлар ҳисобига фаолият кўрсатади. Ёғ - мой саноатининг хомашёлари асосан ўзимизда етиштирилади. Фақатгина ўсимлик мойининг айрим турларини хориждан келтирилган хомашё ҳисобига ишлаб чиқарилади. Масалан, мамлакат аҳолиси истеъмол қилаётган ёғ ва мойларнинг сифати, ассортименти бой бўлиши учун четдан соя келтирилмоқда. Албатта, бу жами етиштирилаётган ёғ - мойнинг жуда кам қисмини ташкил этади.

Ўзбекистон иқтисодиётида қишлоқ хўжалигининг ўрни ва аҳамияти беқиёс. Малакатда ишлаб чиқарилаётган ялпи ички маҳсулотнинг учдан бир қисми шу тармоқ ҳиссасига тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги мамлакат экспорт салоҳиятининг ҳам асосини ташкил этади. Ҳозирда жами чет эл қаттиқ валюта тушумининг 55 фоизи шу тармоқ маҳсулотларини сотиш эвазига олинмоқда. 2002 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 55,8 фоизи ўсимликчиликда, 44,2 фоизи чорвачилик тармоғида ишлаб чиқарилди.

Қишлоқ хўжалиги ижтимоий масалалар чуқурлашиб кетишига йўл қўймайдиган тармоқларнинг асосийларидан биридир. Чунки аҳолини иш билан таъминлашда унинг ўрни беқиёс. Аҳолининг 60 фоизи қишлоқ жойларда яшайди. Ҳозирда мамлакат аҳолиси иқтисодий фаол қисмининг 44 фоизидан кўпроғи қишлоқ хўжалигида банд. Келгусида саноат ва хизмат кўрсатиш тармоқларининг ривожланиши учун зарур меҳнат ресурсларини етказиб беришда қишлоқ хўжалиги энг катта имкониятларга эга.

Умуман олганда, мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланиши, аҳоли турмуш даражасининг ортиши, саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг ривожланиши қишлоқ хўжалиги тармоғи билан боғлиқ. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги нисбатан кўп молиявий ресурсларни талаб қилмасдан катта самара бериши мумкин бўлган тармоқлардан бирига киради. Бу эса ўтиш даври иқтисодиёти учун жуда муҳим омиллардан биридир.

Ҳозирда Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги нисбатан ривожланган тармоқ ҳисобланади ва унда иқтисодий ислоҳотлар олиб борилмоқда. 2002 йилда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида етиштирилган ялпи маҳсулот ҳажми 3257,2 млрд. сўмликни ташкил этди. Барча турдаги хўжаликлар томонидан 5792,5 минг тонна дон, 3,16 млн. тонна пахта, тирик вазнда 864,7 минг тонна гўшт, шунингдек, 1367,1 млн. дона тухум етиштирилди, 3719,4 минг тонна сут соғиб олинди,

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилмоқда. Бу, энг аввало, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бозор талаблари асосида ривожлантиришга ҳаракат қилинаётганида ифодасини, зарур ҳуқуқий базанинг яратилишида ўз ечимини топмоқда. Мустақиллик йилларида қабул қилинган қонунлар, қарорлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар қишлоқ хўжалиги бозор талаблари асосида ривожланиши учун зарур ҳуқуқий шароитларни яратиб берди. Қишлоқ хўжалигида тадбиркорликни ривожлантириш, мулкий муносабатларни ривожлантириш борасида ҳам катта ишлар қилинди. Айниқса, бозор иқтисодиёти эркин хусусий мулксиз ривожланиши мумкин эмаслигига эътибор кучайтирилди. Бу борада қилинаётган катта ишлардан бири қишлоқ жойларда мулкдорлар синфини шакллантиришдир. Аста-секинлик билан бўлсада, хусусий мулкка асосланган тадбиркорлар синфи шакллантириляпти. Қишлоқ жойларда шаклланаётган тадбиркорлар синфи қишлоқ хўжалигида меҳнатни ташкил этишнинг барча шакллари билан бевосита биргаликда ривожланмоқда. Бугунги кунда тадбиркорлар синфи ширкатларда, асосан фермер ва деҳқон хўжалиги шаклида вужудга келмоқда. Шу билан биргаликда қишлоқ жойларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлмаган соҳаларда ҳам тадбиркорлик ривожланмоқда. Ҳунармандчилик, косиблик, новвойлик ва бошқалар бунга мисол бўлади. Уларнинг ривожланиши қишлоқ хўжалигининг, қолаверса, мамлакат иқтисодиётининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатади. Қишлоқ жойларда мулкдорлар синфини шакллантиришнинг асосий йўналишларини 2-чизмада кўриш мумкин.

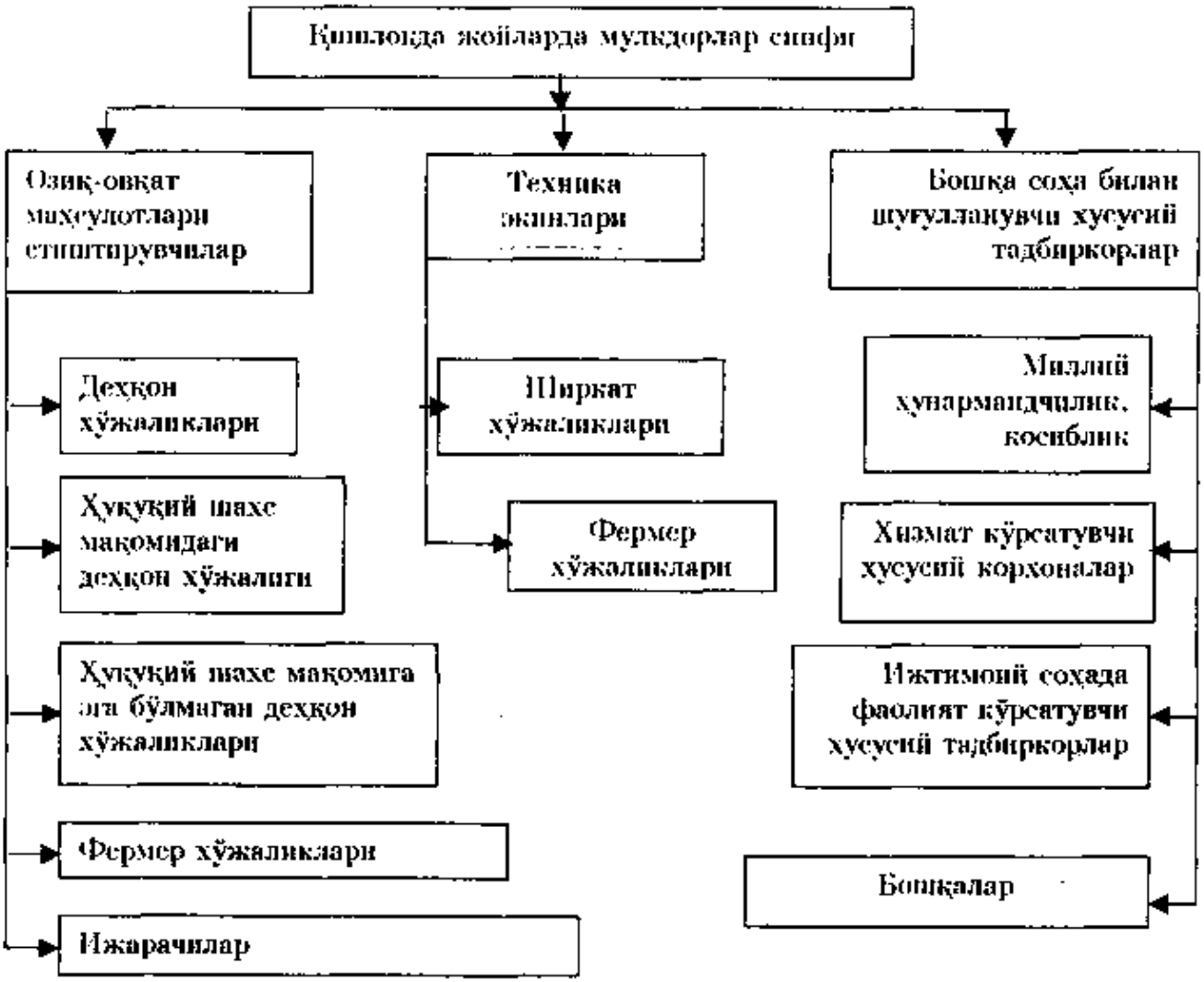

2-чизма. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ жойларида мулкдорлар синфини шакллантиришнинг асосий йўналишлари

Қишлоқ хўжалиги яқин ва узоқ келажакда озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришнинг асосий манбаси бўлганлиги учунгина эмас, балки қуйидаги ҳолатлар учун ҳам агросаноат мажмуасининг асосини ташкил этади:

Биринчидан, қишлоқ хўжалиги саноатнинг ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи тармоқлари маҳсулотларига талабнинг асосини белгилайди. Саноатнинг бу тармоқларини ривожлантириш йўналишларни, шунингдек, саноат маҳсулотларининг сифати, хоссалари қандай бўлишини белгилаб беради, баъзан эса саноат корхоналарнинг жойлашувига ҳам катта таъсир ўтказади;

Иккинчидан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таркиби ва жойлашуви уларни тайёрловчи ва қайта ишловчи корхоналарнинг ривожланишини белгилайди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулот-

ларининг турларига қараб, уларни тайёрловчи ва қайта ишловчи корхоналар ўзларининг қувватини ташкил этади. Қишлоқ хўжалиги саноатнинг қайта ишловчи тармоқлари жойлашувига ҳам таъсир кўрсатади.

Учинчидан, саноатда яратилаётган ишлаб чиқариш воситаларининг самарадорлиги қишлоқ хўжалигида юзага чиқади. Жаҳон давлатлари ўртасида юз берадиган кескин рақобат шароитида мамлакат иқтисодиётининг бардошли бўлиши ва янада ривожланиши маълум даражада ушбу тармоққа боғлиқ бўлади. Қишлоқ хўжалиги ўзига алоқадор барча саноат тармоқларига ривожланиш учун қайсидир маънода компас ролини ўйнайди;

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалигидаги меҳнат унумдорлиги бутун агросаноат мажмуаси тармоқларининг самарадорлигига таъсир кўрсатади. Агарда қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги юқори бўлса, агросаноат мажмуаси охирги маҳсулотининг арзон бўлиши таъминланади. Бу мамлакат иқтисодиётини кучайтиради, аҳолининг турмуш даражасини оширади. Чунки аҳолида даромадининг катта бир қисмини ўз комиллигини ошириш йўлида сарфлаш имконияти кўпаяди;

Бешинчидан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархи агросаноат мажмуасининг охирги маҳсулотлари таннархи паст бўлишига олиб келади. Бу, ўз навбатида, нархнинг паст бўлишини таъминлайди. Бинобарин, кучли рақобат шароитида арзон маҳсулот ишлаб чиқариш ҳал қилувчи аҳамиятга эга;

Олтинчидан, агросаноат мажмуаси охирги тайёр маҳсулотининг сифати қандай бўлиши қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулот сифати билан белгиланади, десак хато бўлмайди. Албатта, тайёрлаш ва қайта ишлаш жараёнида сифатли маҳсулотнинг сифатини бузуш мумкин, лекин ўзи сифатсиз бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотидан сифатли саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш амримаҳол. Тўғри, тайёрлаш ва қайта ишлаш жараёнида айрим биологик ишловлар бериш, турли витамин ва минерал тузлар қўшиш эвазига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг дастлабки сифатини яхшилаш мумкин. Лекин бу яхшиланиш ҳал қилувчи кучга эга эмас. Ахир, фақатгина сифатли материалдан сифатли маҳсулот олиш мумкин.

Еттинчидан, айнан қишлоқ хўжалигини саноатлаштириш (индустрлаш) жараёни агросаноат интеграциясини кучайтиради. Бунда қишлоқ хўжалиги ва саноат янада яқинлашади. Бу эса фан, техника тараққиётини тезлаштирувчи асосий омиллардан биридир.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ширкатлар, фермер ва деҳқон хўжаликлари шаклларида ташкил этилмоқда.

7.3. Ширкат хўжаликлари ва уларнинг ташкилий - иқтисодий асослари

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги доимий равишда ривожланиб, чуқур ислоҳотлар шароитида яшаб келаётган тармоқлардан биридир. Ислоҳотларнинг бир йўналиши тармоқни бошқариш ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш шаклларидан энг мақбулларини жорий этишдир. Республика қишлоқ хўжалигини 1997 йилга қадар Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги бошқарди. Бу даврга келиб қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг натижалари кўп жиҳатдан сув ресурслари ва улардан фойдаланишга боғлиқ бўлганлиги, сув ресурсларидан фойдаланиш эса бошқа вазирлик ихтиёрида эканлиги маълум муаммоларни вужудга келтирди. Натижада 1997 йилда Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги вужудга келди. 2001 йилнинг 1 январига келиб унинг таркибида 2018 та қишлоқ хўжалиги корхонаси фаолият кўрсатди. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги қошида 125 та қоракўлчилик хўжаликларини бирлаштирган «Ўзбекқоракўл» компанияси, 51 та паррандачилик фабрикаси бор «Ўзпаррадасаноат» уюшмаси, 18 та хўжалиги бор «Ўзсабзавотуруғ» бирлашмаси, 46 та хўжаликдан иборат «Асал» асаларичилик уюшмаси, 84 та хўжалиги бор Қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси ва 3 та хўжалиги бор Ирригация Ўртаосиё илмий-текшириш институти фаолият кўрсатмоқда. Ҳозирда йирик қишлоқ хўжалиги корхоналари, яъни ширкатлар жами қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 32 фоизга яқинини етиштирмоқдалар.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва уларни қайта ишлаш билан «Ўзмевасабзавотузумсаноат холдинг» компанияси ҳам шуғулланади. Унинг таркибига мева, узум, сабзавот маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган 89 та қишлоқ хўжалиги корхонаси ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи кўплаб саноат корхоналари киритилган.

«Ўзгўштсутсаноат» акциядорлик компаниясига чорва молларини боқишга ихтисослашган 110та корхоналар киради.

Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари давлат ва асосан нодавлат секторида етиштирилади. Мустақиллик йилларида етиштирилган қишлоқ хўжлик маҳсулотлар миқдорида давлат улуши камайиб, нодавлат сектор ҳиссаси ошди. Ҳозирда давлат секторида фақатгина уруғчилик билан шуғулланадиган 47 та корхона қолган. Уларнинг ишлаб чиқаришдаги улуши 2002 йилда 0,9 фоизни ташкил этди. Қолган 99,1 фоиз маҳсулот подавлат секторда ишлаб чиқарилди.

1998 йилдан бошлаб эски колхоз ва давлат хўжаликлари ширкат хўжаликлари шаклида ташкил этила бошланди. Ширкатлар йирик қишлоқ хўжалиги корхоналари бўлиб, 2001 йилда уларнинг ўртача экин майдони 1233 гектарни ташкил этди. Улар ўртача 94 гектардан боғ ва 64 гектардан узумзорларга эга, мамлакатда етиштирилган пахтанинг 60, тамакининг 66, қанд лавлагининг 88, бошоқли доннинг 49, меванинг 26 ва узумнинг 43 фоизини берди. Ширкатлар акциядорлик жамиятларининг ўзига хос бир кўриниши сифатида вужудга келтирилди. Уларда хўжаликнинг мол - мулклари унга аъзо бўлганларга мулкий пай улуши кўринишида тақсимланиб берилган. Бу улушнинг эгаси хўжалик фаолияти натижасида вужудга келган даромаддан (фойдадан) бир қисмини олади.

Ширкат хўжаликларининг фаолияти «Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни билан ҳамда ширкат Низоми асосида юритилади. Ширкат хўжаликларида меҳнатни ташкил этиш оила пудрати шаклида амалга оширилади. Унинг асосида ширкат билан оила ўртасида тузиладиган оила пудрати шартномаси ётади. Ширкатлар устав жамғармаларига эга бўладилар. Уларнинг устав жамғармаси пай жамғармаси ва бўлинмас жамғармадан иборат бўлади. Ширкатга аъзолик ихтиёрийдир. 16 ёшга кирган фуқаро ихтиёрий равишда унга аъзоликка кириши мумкин. Ширкат хўжалигининг юқори бошқарув органи умумий мажлис ҳисобланади. Умумий мажлис хўжалик раисини, бошқарувини ва тафтиш комиссиясини сайлайди ва ширкатни жорий бошқариш бўйича ўз ваколотини уларга беради.

7.4. Фермер хўжаликлари ва уларнинг ташкилий-иқтисодий асослари

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги корхоналари орасида фермер хўжаликлари ҳам салмоқли ўринни эгаллайди. Мустақилликнинг биринчи кунлариданоқ фермер хўжаликларига истиқболли йўналиш сифатида эътибор берилди. Раҳбарлар, мутахассислар ва олимлар бу хўжаликларнинг ривожланишига табиий шароит яратиб бердилар. Натижада фермер хўжаликлари тарихан қисқа даврда қишлоқ хўжалигида ўз фаолиятини олиб боришга ҳақли ишлаб чиқариш шаклларидан бири эканлигини исбот қилди. 2001 йилнинг 1 январига 52228 та фермер хўжалиги мавжуд бўлиб, уларга 1038,1 минг гектар ер бириктирилганди. Фермер хўжаликларида 366,7 минг киши меҳнат қилди. 2003 йининг 1 январига келиб уларнинг сони

72406тани ташкил этди. Шундан 63497 таси деҳқончилик, 6150таси чорвачилик, 2759таси боғдорчилик ва бошқа соҳаларда ташкил этилган. Уларнинг умумий ер майдони 1591,7 минг гектар, ўртача бир фермер хўжалигининг ер майдони 22 гектар. Фермер хўжаликларида 487,9 минг киши меҳнат қилмоқда. Бу хўжаликларда 1477,2 минг тонна дон, 937 минг тонна пахта, 28,4 минг тонна картошка, 213,1 минг тонна сабзавот, 76,3 минг тонна полиз, 56,1 минг тонна мева, 31,5 минг тонна узум, 81,7 минг тонна сут, 272,4 минг тонна гўшт (тирик вазнда), 265,6 минг дона тухум ва 9,0 тонна жун маҳсулотлари етиштирилди. 2002 йида фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотидаги улуши 9,9 фоизни ташкил этди.

Фермер хўжаликлари ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжаликлари тўғрисида»ги қонуни ва ўз низоми асосида юритади. Фермер хўжаликлари устун даражада уларни ташкил этиш имкони катта зоналарда кўпроқ ривожлантирилади. Яъни ер майдонлари етарли, меҳнат ресурслари жуда кўп бўлмаган ерларда, заҳира ерларда кўпроқ ташкил этилади. Улар давлат ерларида фаолият кўрсатадилар. Фермер хўжаликларига ер 50 йилгача, аммо 10 йилдан кам бўлмаган муддатга берилади.

7.5. Деҳқон хўжаликлари ва уларнинг ташкилий - иқтисодий асослари

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги корхоналарининг яна бир шакли деҳқон хўжаликларидир. Деҳқон хўжаликлари аҳолининг мустақилликка қадар мавжуд бўлган шахсий томорқа хўжаликлари ривожланиши натижасида уларнинг ўрнига вужудга келди. Улар 1990- 2000 йиллар давомида 2,3 млн.тадан 3,3 млн.тага етди. Янги вужудга келган деҳқон хўжаликлари ихтиёридаги суғориладиган ер 0,35 гектарни ташкил этди. Олдин аҳолининг шахсий томорқа участкалари аксарият ҳолда 0,08 гектардан ошмас эди. 2001 йилнинг 1 январига бўлган маълумотга қараганда, мамлакатда 3322606 та деҳқон хўжалиги бўлиб, улар 522592 гектар ерга эга. Шулардан, 1798401 таси деҳқон хўжалиги сифатида қайта рўйхатдан ўтди, 800 мингдан зиёди юридик шахс сифатида шаклланди.

Деҳқон хўжаликлари 2002 йилда 1973,4 минг тонна сабзавот (республикада етиштирилган жами сабзавотнинг 74,8 фоизи), 583,9 минг тонна картошка (80%), 292,7 минг тонна полиз (64%), 498,8 минг тона мева (62,6%), 219 минг тонна узум (35%), 766,4 минг тонна гўшт (91,1%), 3402,7 минг тон-

на сут (90,2%) ва 751,8 млн. дона тухум (60%) етиштирди. Шу йили деҳқон хўжаликлари мамлакатда яратилган қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 66 фоизини, шу жумладан, деҳқончилик маҳсулотларининг 43,4, чорвачилик маҳсулотларининг 89 фоизини ишлаб чиқарди.

Деҳқон хўжаликларининг фаолияти 1998 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуни асосида олиб борилмоқда. Деҳқон хўжаликлари қонунда белгиланган тартибда юридик шахс мақомини олиши мумкин. Юридик шахс мақомини олган деҳқон хўжалигида ишлаётганлар ихтиёрий равишда Ўзбекистон Республикаси Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги ҳузуридаги Пенсия жамғармасига бадаллар тўлаб боришлари мумкин. Шундай ҳолларда Пенсия жамғармасининг туман бўлимларида уларга меҳнат дафтарчаси белгиланган тартибда юритилади.

Агарда ширкатлар ва фермер хўжаликлари асосан товар ишлаб чиқарувчи йирик қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳисобланса, деҳқон хўжаликлари оила аъзоларининг шахсий меҳнатига асосланиб, майда товар ишлаб чиқарувчи субъект саналади. Деҳқон хўжалигида етиштирилган маҳсулот энг аввало оиланинг ўз эҳтиёжлари учун ишлатилади, оиладан ортган қисмигина сотилиши мумкин. Йирик хўжаликлар фойдалана олмайдиган имкониятлардан, ресурслардан деҳқон хўжалиги самарали фойдаланади. Унинг яшовчанлиги ҳам шунда. Лекин деҳқон хўжалиги йирик хўжаликлар эришган ютуқлар асосидагина ривожлана олади. Бунга жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, чорва молларининг сермаҳсул зотлари ёки ўсимлик турларининг янги, серҳосил навлари фан ва техника тараққиёти натижасида йирик корхоналарда вужудга келади. Демак, қишлоқ хўжалигининг келажаги ширкатлар ва фермер хўжаликлари, йирик давлат хўжаликлари ривожланиши билан (деҳқон хўжалигининг ютуқ ва имкониятларини камситмаган ҳолда) белгиланади.

Қисқача хулосалар

Агросаноат мажмуасининг асосини — ядросини қишлоқ хўжалиги тармоғи ташкил этади. Агросаноат мажмуасининг барча тармоқлари қишлоқ хўжалиги билан узвий боғлиқ ҳолда ривожланади. Агросаноат мажмуаси тармоқларининг бир қисми қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқаради ва етказиб беради, иккинчи қисми унинг маҳсулотларни тайёрлайди ва қайта ишлайди, учинчиси эса, тайёр маҳсулотларни сотади ёки истеъмолчиларга етказиб беради. Қишлоқ хўжалигининг ривожланганлик даражаси умуман мамлакат агросаноат мажмуасининг ривожланганлик даражасини белгилайди. Агросаноат мажмуаси охирги маҳсулоти миқдори, сифати, таннархи ва нархи даражаси асосан қишлоқ хўжалигининг натижалари билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги агросаноат мажмуасининг энг катта тармоғи ҳисобланиб, у жуда яхши ривожланган. Мамлакат қишлоқ хўжалиги ўзи олдида турган асосий вазифаларни бажриб келмоқда. Эндиликда, уни янада ривожлантириш зарурати ва имкониятлари мавжуд. Ишлаб чиқаришнинг техник таъминоти, янги технологиялар, янги экин турлари ва навлари билан таъминлашни кучайтириш зарур. Тармоқда меҳнатнинг унумдорлигин ошириш, у бозор талаблари асосида ривожланиши учун соҳада иқтисодиётни янада эркинлаштириш талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ташкил этиш асосан ширкатлар, фермер хўжаликлари ва деҳқон хўжаликлари шаклида вужудга келтирилди. Уларнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Мустақиллик йилларида мамлакат қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш тармоғи таркиби ўзгартирилди. Натижада ғалла мустақиллига эришилди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Тармоқ» тушунчаси нима? Қишлоқ хўжалигининг аҳамияти, таркиби ва унинг Ўзбекистон иқтисодиётдаги ўрни.

2. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни ташкил этишга таъсир қилувчи ўзига хос хусусиятлар нималардан иборат?

3. Ширкат хўжаликлари ва уларнинг ташкилий-иқтисодий асослари.

4. Фермер хўжаликлари ва уларнинг ташкилий-иқтисодий асослари.

5. Деҳқон хўжаликлари ва уларнинг ташкилий-иқтисодий асослари.

Асосий Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. -Т.: Адолат, 1999.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонуни. -Т.: Адолат, 1999.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисидаги» қонуни. -Т.: Адолат, 1999.

4. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. -Т.: Адолат, 1999.

5. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. -Т.: Ўқитувчи, 1998.

VIII боб

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЕР ФОНДИ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ

8.1. Қишлоқ хўжалиги ер фондининг таркиби, аҳамияти ва ўзига хос хусусиятлари

Ер барча ишлаб чиқарилаётган бойликларнинг манбаси эканлиги кўп марталаб эътироф этилган. Ер саноат ишлаб чиқаришининг айрим турлари учун ер иморатлар турадиган оддий база, қишлоқ хўжалигида эса асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади. Яъни кишилар ерга ишлов бериш йўли билан ишлаб чиқаришга таъсир этади. Ер бир пайтда меҳнат предмети (меҳнат йўналтириладиган объект сифатида) ва меҳнат қуроли (ерда зарур биологик шароитларни туғдириш натижасида ўсимликлар ривожланади) сифатида қишлоқ хўжалигида юзага чиқади. Ер ҳар бир халқнинг асосий бойлигидир.

Ўзбекистон Республикаси 447,4 млн. гектар ер майдонига эга. Республика қишлоқ хўжалигига яроқли ер майдонларининг 81 фоизи ёки 26,6 млн. гектарини яйлов ва пичанзорлар ташкил этади. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг 16 фоизи ҳайдаладиган ерлардир. Мамлакатнинг лалмикор ерлари 6,6 млн. гектар. Шундан 3,0-3,2 млн. гектари ҳайдалади ва уларда лалими деҳқончилик билан шуғулланилади. Қолган қисмида намликнинг жуда кам бўлганлиги сабабли фойдаланилмайди.

Республика ерининг бир қисми шаҳарлар ва аҳоли пунктлари, бир қисми транспорт ва коммуникациялари, дарё ва сув ҳавзалари билан банд ерлар, ўрмон хўжалиги ерлари, ҳарбий мақсадлар учун ажратилган ерлар ва давлат заҳира фондидан иборат. Биз учун энг муҳими, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар ҳисобланади. Республиканинг ер манбалари чекланган ва у қишлоқ хўжалиги тармоғида фойдаланадиган ресурс сифатида камайиб бормоқда.

Қишлоқ хўжалигида ер фонди асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида қуйидаги хусусиятларга эга:

1) Ер табиатда чегараланган. Уни инсоният хоҳлагунча кўпайтириш имконига эга эмас. Демак, ягона тўғри йўл — мавжуд ер ресурсларидан самарали фойдаланишдир. Бундан ташқари саноатнинг, коммуникациянинг ўсиши, аҳолининг кўпайиши табиий ҳолда бир кишига тўғри келадиган ер майдони қисқаришига олиб келади. Қолаверса, инсоният ердан тўғри фой-

даланмаслиги оқибатда уларнинг қишлоқ хўжалиги оборотидан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам юз бермоқда. Тараққиётнинг тупроқ эррозияси, шўр босиш, касалликларга чалиниш каби салбий оқибиятларини камайтириш ҳар бир давлатнинг, ердан фойдаланувчиларнинг биринчи галдаги вазифасидир.

2) Ер - табиат маҳсули. Бу ҳам бизнинг олдимизга қатор вазифаларни қўяди.

3) Ер абадий ишлаб чиқариш воситасидир.

4) Турли жойларда мавжуд ер майдонлари турли сифатга, яъни унумдорликка эга. Ернинг табиий ва сунъий унумдорлиги бир-биридан фарқланади. Табиий унумдорлик — ернинг инсон аралашувисиз табиат томонидан вужудга келган ҳосил бера олиш қобилиятидир. Инсон аралашуви натижасида вужудга келган унумдорлик сунъий унумдорликдир. Бу унумдорликни ошириш имкониятлари катта.

5) Ерни бир жойдан иккинчи жойга кўчириш мумкин эмас.

Буларнинг барчаси мавжуд ерларда қайси экин турларини жойлаштириш, техниканинг қандай турларидан фойдаланиш ва ишлаб чиқаришнинг ҳажми қандай бўлиши мақсадга мувофиқлиги тўғрисида инкор этиб бўлмайдиган талабларни келтириб чиқаради.

8.2. Қишлоқ хўжалигида ер фондларидан фойдаланиш даражаси ва самарадорлигини ифодаловчи кўрсатгичлар

Қишлоқ хўжалигида ер фонди асосий ишлаб чиқариш воситаси экан, ундан қандай фойдаланаётганимизни билишимиз зарур. Иқтисодий фан ердан фойдаланишни ифодаловчи кўрсатгичларни иккига бўлиб ўрганади. Биринчи гуруҳга ердан фойдаланишнинг даражасини ифодаловчи қуйидагилар кўрсатгичлар киради:

- ерларнинг таркиби (структураси). Жами ер майдонида қишлоқ хўжалиги ерларининг салмоғи. Бу кўрсаткич мавжуд ерларнинг қанча қисми қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига яроқли эканлигини кўрсатади;
- қишлоқ хўжалиги ерларининг таркиби. Бу кўрсаткич қишлоқ хўжалигига яроқли ерларнинг таркибини кўрсатади. Қишлоқ хўжалиги ерларнинг таркибида ҳайдаладиган, айниқса, суғориладиган ерлар салмоғига қараб биз керакли хулосалар чиқарамиз;
- ердан фойдаланиш мартталилиги. Айрим хўжаликларда маълум майдонлардан бир йилда икки, ҳатто, уч марта фойдаланилади.

Агарда қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар таркибида суғориладиган ерлар салмоғининг юқори бўлиши таъминланса яхши. Чунки суғориладиган ерларнинг қимматлилиги лалимикор ер-

лардагига қараганда жуда катта.

Ердан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги ҳар бир гектар ердан олинадиган ялпи маҳсулот, фойда билан аниқланади. Экинларнинг ҳосилдорлиги ҳам ердан самарали фойдалана-ётганимиз даражасини ифодалайди. Албатта, ердан ажратмаган ҳолда сув ресурсларидан фойдаланишни ҳам ўрганиш лозим. Айниқса, мамлакатимиз учун сув ресурсларининг аҳамияти катта. Шу сабабли 1 метр куб сув ҳисобига олинган маҳсулот миқдори ундан фойдаланишнинг самарасини билдиради. Бу кўрсаткичларни натура ва қиймат ҳолида ҳисоблаш мумкин.

8.3. Ердан фойдаланиш даражаси ва самарадорлигини ошириш йўллари

Ердан ва сувдан самарали, оқилона фойдаланиш келажак талаб қилаётган заруратдир. Ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш даражаси ва самарасини ошириш қуйидаги йўналишларда амалга оширилади:

Энг аввало, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ер ва сув ресурсларининг талаби ва имкониятидан келиб чиққан ҳолда жойлаштириш лозим. Албатта, мамлакат озиқ-овқат ҳавфсизлигини таъминлаш, мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланган ҳолда бозор талаб қиладиган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва бунда аҳолининг эҳтиёжини унитмаслик талаб қилинади. Шунга қарамасдан ер ва сув ресурсларининг ҳолатини ҳисобга олмасдан ишлаб чиқаришни ташкил этиш маълум салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Масалан, кучли шўр босган ерларда кузги дон экинларини жойлаштириш самарадорликни пасайтиради. Айрим ҳолларда ернинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига мутлақо яроқсиз ҳолга келишига сабаб бўлади. Чунки бундай ерларда кузги ва қишги шўр ювиш ишларини олиб бориш мумкин эмас. Ҳозирда жами суғориладиган ерларнинг 47,8 фоизи шўрланмаган, 30,8 фоизи кам шўрланган, 17,2 фоизи ўртача шўрланган ва 4,2 фоизи кучли шўрланган. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ерлари мелиоратив ҳолатига кўра, 38 фоизи яхши, 53,4 фоизи қониқарли ва 8,6 фоизи қониқарсиз, мелиоратив ҳолати ёмон ерлардир. Бу ҳолат янада ёмонлашиб кетишининг олдини олиш керак.

Ерларнинг бир сифат ҳолатидан иккинчи ҳолатга ўтиши умумий ҳолда ер транформацияси дейилади. Ер трансформацияси ижобий (ёмон ерларнинг яхши ерлар сафига ўтиши) ва салбий (яхши ерларнинг ёмон ерлар сафига ўтиши) бўлади. Имкон борича салбий ер трансформациясига йўл қўймаслик лозим. Ер ислоҳотларини тўғри ўтказиш ҳам ер ва сувдан фой-

даланиш самарадорлигини оширади. Ер дуч келган кишига эмас, балки ерда ишлаш тажрибаси, билими бор кишиларга, хўжаликларга берилиши керак. Бу борада ердан олинган маҳсулотга эгалик қилиш шароитларини тўғри ҳал этиш талаб қилинади. Акс ҳолда ер ва сувдан самарали фойдаланиб бўлмайди.

Энг зарур омиллардан бири ер ва сувдан фойдаланувчиларнинг самарадорликни оширганликлари учун манфаатдорлигини таъминлашдир.

Танланган ишлаб чиқариш турини технологияни бузмасдан бажариш, мелиорация ва ирригация тадбирларини ўз вақтида самарали ўтказиш қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, ердан фойдаланиш самарадорлигини оширадиган муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Ер ва сувдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан илғор технологияни ишлаб чиқаришга жорий этиш билан боғлиқ. Масалан, сувдан фойдаланиш самарадорлиги томчилатиб ёки ёмғир усулида суғоришда оддий бостириб суғоришдигига нисбатан анча катта. Сув ресурслари чекланган ҳолда бу технологияларнинг аҳамияти кескин ошади. Ўзбекистон Республикаси сув ресурслари жуда чекланган бўлиб, ҳозирда фойдаланилаётган сувнинг 12-13 фоизи мамлакат ҳудудида вужудга келади. Қолган қисми Қирғизистон ва Тожикистон давлатлари ҳудудидан келади. Ўзбекистонда 50 дарё бўлиб, шулардан фақат 10 тасигина 150 км узунликда. Мамлакатда жуда катта канал ва ариқлар тизими яратилган. Уларнинг узунлиги 156 минг км.ни ташкил этади. Ана шу ирригация тизимидан самарали фойдаланиш мамлакатда ер ресурсларидан фойдаланишнинг самарадорлигини оширадиган омиллардан биридир.

Фан ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш ҳам ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширади. Ишлаб чиқаришга пахта ва буғдойнинг тезпишар, совға чидамли навларини жорий этиш бунга мисол бўла олади.

Экологик муҳит талабларини ҳисобга олган ҳолда кимёлаштиришни ривожлантириш ҳам ер ва сув ресурсларининг самарадорлигини оширишга ижобий таъсир этади.

Қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни сув ва шамол эррозиясидан асраш ҳам жуда муҳим тадбирлардан биридир. Масалан, экин майдонларининг 2,1 млн. гектари шамол, 0,7 млн гектари сув эррозиясига, шунингдек, мавжуд 22,1 млн. гектар яйловнинг 6 млн. гектари шамол ва 3 млн. гектари сув эррозиясига учраган. Бу ҳолат агросаноат мажмуаси иқтисодиётига сезиларли салбий таъсир қилади. Шу сабабли ерларни асраш асосий вазифалардан биридир.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалигида ер асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади. У, ишлаб чиқариш воситаси сифатида ўзига хос хусусиятларга эга. Унинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмасдан ишлаб чиқиришни юритиш катта салбий оқибатларга олиб келади. Ерларнинг бир сифат кўринишидан иккинчисига ўтиши ер трансформацияси деб аталади. Ер трансформацичси ижобий ва салбий бўлади. Имкон даражасида салбий ер трансформациясиги йўл қўймаслик керак. Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалиги ерларнинг бир қисми шўрланган, яна бир қисми шамол ва сув эррозиясига учраган. Ёмон томони шундаки, бу ҳолатлар кейинги йилларда кўпайиш тенденциясиги эга бўлмоқда.

Ердан фойдаланишнинг кўрсаткичлари икки гуруҳга бўлинади. Бирнчи гуруҳга ундан фойдаланишнинг даражасини кўрсатадиган кўрсаткичлар, иккинчи гуруҳга эса ердан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини кўрсатувчи кўрсаткичлар киради. Ердан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини кўрсатувчи кўрсаткичлар натурал ва қиймат кўринишда ҳисобланади.

Ердан фойдаланишнинг даражасига ва самарадорлигига кўпгина омиллар тўғридан-тўғри таъсир этади. Уларнинг энг асосийсига ерланинг таркибини яхшилашдир. Суғориладиган ерларнинг салмоғини ошириш, ердан фойдаланишнинг марталилигини кўпайтириш, илғор агротехнологияларни қўллаш, тежамкорлик, янги, серунум техникалардан фойдаланиш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сермаҳсул экин навларини ишлаб чиқаришга жорий этиш каби омиллардан тўғри фойдаланиш ердан фойдаланишнинг самарадорлигини оширади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ер қишлоқ хўжалигида нима учун асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади?

2. Қишлоқ хўжалигида ернинг ишлаб чиқариш воситаси сифатидаги ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

3. Ер трансформацияси нима? Унинг қандай турлари бор?

4. Ердан фойдаланишнинг самарадорлигини ошириш йўлларини белгиланг.

5. Ўзбекистон Республикаси ер фонди ва унинг тақсимланиши.

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. -Т.: Адолат, 1999.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонуни. -Т.: Адолат, 1999.

3. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисидаги» қонуни. -Т.: Адолат, 1999.

4. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. -Т.: Адолат, 1999.

5. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ислоҳотларни чуқурлаштиришга оид қонун, ҳукумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатлар тўплами. -Т.: Ўқитувчи, 1998.

IX боб

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

9.1. «Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари» тушунчаси, унинг таркиби

Ишлаб чиқариш жараёнининг зарурий қисми меҳнатдир. Меҳнат инсонга хос хусусият. Инсоннинг жисмоний ва ақлий фаолияти меҳнат ҳисобланади. Ишни тракторлар, машиналар, ишчи ҳайвонлар бажариши мумкин. Меҳнат эса фақат онгли фаолият натижасидир. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги кўп жиҳатдан меҳнатнинг ҳолатига боғлиқ. Агарда қилинаётган меҳнат розилик билан, катта қониқиш билан бажарилаётган бўлса, унинг унумдорлиги юқори бўлади. Ҳар бир мамлакат аҳолисининг меҳнат қилиш қобилиятига эга қисми унинг меҳнат ресурсларини ташкил этади. Ўзбекистон аҳолисининг 50 фоизидан кўпроғи меҳнат қилиш қобилиятига эга. Аниқроғи, меҳнат ресурсларининг сони 2002 йилда 12346 минг кишини, шундан иқтисодий фаол аҳоли 9333,2 минг кишини ташкил этди.

Нафақа ёшидагилар ва меҳнат қилиш қобилиятига эга ўсмирлар ҳам аҳолининг каттагина қисмини ташкил этади. Лекин жамият учун фаол меҳнат ресурслари 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган аёллар ва 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар ҳисобланади. Иқтисодий фан шу меҳнат ресурсларидан энг фаоли бўлганларни, яъни 22 ёшдан 33 ёшгача бўлган кишиларни алоҳида ўрганади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари меҳнат ресурслари асосий ва ёрдамчи гуруҳларга бўлинади. Асосий меҳнат ресурсларига 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган аёллар, 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркаклар, ёрдамчи меҳнат ресурсларга 14-16 ёшдаги ўсмирлар ва нафақа ёшидаги аёл ва эркаклар киради. Улардан асосан қишлоқ хўжалиги йилининг айрим даврларида фойдаланилади.

Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурсларидан фойдаланиш шу тармоқнинг ўзига хос хусусиятидан келиб чиқади. Энг аввало қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши мавсумий характерга эга. Натижада ишлаб чиқариш хусусиятидан келиб чиқиб, йилнинг айрим даврларида меҳнат ресурсларининг бўш қолиш ҳолати юз беради. Қишлоқ хўжалигида иш даври билан ишлаб чиқариш даврининг мос тушмаслиги ҳам меҳнат ресурсларининг вақтинчалик бекор қолишига сабаб бўлади. Масалан, пахта чигити экилгандан кейин то у унуб чиққунча 15-20 кун ўтади. Бу дарвда ишчи ходимлар бекор қолади.

Қишлоқ хўжалигида ер асосий восита бўлганлиги учун ишлаб чиқаришни жойлаштириш, ихтисослашишни танлашга таъсир қилади. Бу эса, ўша ишлаб чиқариш тури талаб қиладиган меҳнат ресурсларини талаб этади. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш йирик майдонларда ташкил этилади. Шунга яраша меҳнатни ташкил этиш ҳам маълум талабларга жавоб берадиган қилиб танланади. Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари нисбатан паст малакага эга. Уларнинг бир ердан иккинчи ерга кўчиб ўтиш даражалари ҳам жуда паст. Бу муаммо ҳам улар бор жойда ишлаб чиқаришни, турли хизмат турларини имкони борича максимал даражада ташкил этишни талаб қилади.

Мамлакат меҳнат ресурсларининг 27 фоизи давлат секторида, 73 фоизи эса нодавлат секторда хизмат қилмоқдалар.

9.2. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўрсаткичлари

Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг даражаси қуйидаги кўрсаткичлар билан аниқланади: Ҳар бир ишчи ходимнинг бир йилда ишлаган кунлари. Одатда, эркаклар бир йилда 280 кун, аёллар 240 кун ишласа нормал ҳисобланади. Йил давомида ишлаши лозим бўлган кундан фойдаланиш коэффициенти. Бу ҳақиқатда ишлаган кунларни норма бўйича ишлаши лозим бўлган йиллик иш кунлари миқдорига бўлиш орқали аниқланади. Хўжаликнинг меҳнат ресурслари ҳолатини ўрганиш учун меҳнат ресурслари баланси тузилади. Баланс маълумотлари хўжаликнинг иқтисодий ривожлантирилишида ишлатилади. Меҳнат ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги йил давомида бир ишчи ходим ҳисобига ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот миқдори билан аниқланади. Бу кўрсаткични сарфланган киши соатларига нисбатан аниқлаш меҳнатнинг самарарадорлигини тўғрироқ аниқлаш имконини беради.

9.3. Меҳнат унумдорлиги ва уни ҳисоблаш усуллари

Меҳнат унумдорлиги иқтисодий категория бўлиб, конкрет сарфланган меҳнатнинг натижавийлиги ёки самарадорлигидир. Айрим иқтисодчилар меҳнат унумдорлигини вақт бирлиги ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори, деб биладилар. Бошқалари эса меҳнат унумдорлиги деганда маҳсулот бирлиги учун сарфланган вақтни тушунадилар. Айрим иқтисодий адабиётларда меҳнат унумдорлиги конкрет сарфланаётган меҳнатнинг маълум вақт ичида маҳсулот ярата олиш қобилиятидир, деган тушунчалар ҳам берилган.

Конкрет сарфланаётган меҳнатнинг натижавийлиги меҳнат унумдорлигидир, деган тушунча меҳнат унумдорлигининг мазмунини бошқаларига нисбатан аниқроқ ифода этади. Вақт бирлиги ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори меҳнат унумдорлигининг асосий кўрсаткичини ифодалайди. Маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт миқдори ҳам меҳнат унумдорлигининг иккинчи кўрсаткичини ифода этади. Уни иқтисодий адабиётларда меҳнатнинг интенсивлиги деб ҳам аталади. Агарда конкрет сарфланган меҳнатнинг маълум вақт ичида маҳсулот ярата олиш қобилияти меҳнат унумдорлиги бўлса, меҳнат унумдорлиги кўрсаткичи ҳар доим бир хилда бўлган бўлар эди. Бу фикрни мисол орқали кўрсак, қуйидаги ҳолатга дуч келмиз: бир пахта терувчи барча жисмоний ва ақлий қобилиятини ишга солса, бир кунда 85 кг пахта тера олади. Пахта мойдонлари ва бошқа омиллар бир хил бўлган пайтда ўша теримчи ҳар куни 85 кг дан пахта терган бўлар эди. Лекин барча шароитлар бир хил бўлишига қарамасдан теримчи ҳар куни ҳар хил миқдорда пахта теради. Яъни унинг ҳар кунги натижалари ҳар хил бўлади. Жуда камдан-кам ҳолларда бир хил кўрсаткичга эга бўлиши мумкин.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги кўрсаткичлар тизими орқали аниқланади. Бунда натурал ва қиймат кўрсаткичлардан фойдаланилади. Натурал кўрсаткичларга вақт бирлиги ичида ишлаб чиқарилган ялпи ҳосил ва бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт миқдори киради. Албатта, бу ҳар бир маҳсулот тури бўйича алоҳида ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар маълум камчиликка эга. Қишлоқ хўжалигида бир ишчи ходим йил давомида турли тармоқларда, яъни пахтачиликда, дончиликда, сабзавотчилик ва бошқа тармоқда фаолият кўрсатади. Базан бир кунинг ўзида бир нечта турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнларида иштирок этади. Бу, ўз навбатида, ишчи ходимнинг иш вақтларини у ишлаган соҳаларга тақсимлаш муаммосини туғдиради. Албатта, иқтисодчилар томонидан меҳнат сарфларини маҳсулотларга тақсимлаш усуллари ишлаб чиқилган. Шунга қарамасдан меҳнат унумдорлигининг натурал кўрсаткичлари ҳақиқий ҳолатни жуда аниқ белгилай олмайди. Шу сабабли меҳнат унумдорлигининг қиймат кўрсаткичларидан кенгроқ фойдаланилади.

Бир ишчи ходим ҳисобига бир йилда ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулот миқдори. Бу кўрсаткич меҳнат унумдорлигининг энг асосий кўрсаткичларидан биридир. Бу, йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини ишчи ходимларнинг ўртача йиллик сонига бўлиш йўли билан аниқланади. Бу кўр-

саткич сарфланган меҳнатга нисбатан ҳам ҳисобланади. Бунда ялпи маҳсулот уни ишлаб чиқарилган вақт, киши-соатларига бўлиш йўли билан аниқланади. Меҳнат унумдорлигини киши-соатлари бўйича аниқлангани аниқроқ ва тўғрироқ ҳисобланади. Чунки ходимларнинг ўртача йиллик сони ҳақиқатда сарфланган меҳнатни киши соатларидек аниқ белгиламайди. Бир кишининг 280 ёки 260 кун ишга чиққани унинг ҳақиқатда ҳар куни неча соат ишлаганини билдирмайди.

Меҳнат унумдорлигининг бу кўрсаткичларини ҳисоблаганда ялпи маҳсулотни ҳисоблаш усуллари ҳам катта аҳамиятга эга. Амалда ялпи маҳсулот жорий ва солиштирма нархларда ҳисобланади. Узоқ даврларга меҳнат унумдорлигининг динамикасини кўрганда солиштирма баҳоларда ҳисобланган ялпи маҳсулотни олиш талаб қилинади. Бу кўрсаткичларнинг йилдан - йилга ошгани ижобий ҳисобланади. 1 ёки 100 ёки 1000 сўмлик ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган вақт меҳнат унумдорлигининг иккинчи иқтисодий кўрсаткичидир. Сарфланган меҳнат киши- соатларида ўлчанади. Бу кўрсаткич йилдан-йилга камайиб борган яхши. Яъни бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланаётган киши - соатлари миқдори камайиб бориши зарур. Бу иқтисодий ўсишни таъминлайди.

9.4. Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлигини ошириш йўналишлари

Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги меҳнат бозори нисбатан ривожланмаган бозорлардан бири бўлиб, уни ривожлантириш биринчи даражадаги иқтисодий - ижтимоий масала ҳисобланади.

Мамлакат қишлоқ хўжалигида банд бўлганларнинг сонини мутлақ ва нисбий камайтириш бугунги кундаги ва келажакдаги асосий вазифалардан бири. Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари нисбатан паст малакалидир. Бу, ўз навбатида, жуда катта муаммоларни юзага келтиради. Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурсларининг малакасини ошириш мамлакат иқтисодиётини янги босқичга кўтаради. Бу саноат ва бошқа хизмат турларига меҳнат ресурслари бир қисмининг ўтиши учун зарур шароитлар туғдиради. Чунки меҳнат унумдорлиги ўсиши натижасида меҳнат ресурсларининг катта бир қисми қишлоқ хўжалигидан озод бўлади. Бу ривожланишнинг умумий объектив тенденцияси ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурсларининг малакасини ошириш, уларни қайта тайёрлаш ва тайёрлаш тизими ишларини жонлантириш зарур. Бу ишларнинг жонланиши улардан фойдаланиш самарадорлигини оширади.

Қишлоқ хўжалиги аҳолиси, ишчи - хизматчилари даромадлари иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ишчи-хизматчи даромадларидан паст бўлмаслигини таъминлаш ҳам улардан фойдаланиш даражасини оширган бўлар эди. Миллий менталитет ва мавжуд шарт - шароитлар натижасида қишлоқ аҳолиси, ишчи ходимлари нисбатан кам ҳаракатланади. Нисбатан ўтроқ бўлган аҳоли ва ишчи ходимларни ўша жойнинг ўзида иш билан таъминлаш муаммосини ҳисобга олиш талаб этилади. Албатта, бу муаммони ечиш бозор иқтисодиёти талабларига зид бўлмаслиги керак. Шунга қарамасдан саноатни, хизматларни қишлоқ жойларда ташкил этиш иши доимий равишда амалга оширилиши лозим. Бундай сиёсатсиз мамлакатда ижтимоий масалалар ҳам чуқурлашиб бораверади.

Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари меҳнатининг қуролланиш даражасини ошириш улардан фойдаланишни яхшилаш йўлларидан биридир. Қишлоқ хўжалигида меҳнат ҳар бир экин тури ёки маҳсулот тури бўйича технологияни ҳисобга олган ҳолда зарур воситалар билан таъминланиши керак. Шу сабабли, айниқса, кичик техника ишлаб чиқаришни ёки сотиб олишни йўлга қўйиш талаб қилинади.

Қишлоқ хўжалигида мулкий муносабатларни янада ривожлантириш ҳам меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг бир йўналишидир. Фан - техника тараққиёти қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасини оширишга ижобий таъсир кўрсатади. Бунда асосий эътибор янги, серҳосил экин навларини яратиш, уларни ишлаб чиқаришга жорий этиш, чорва молларининг сермаҳсул зотларини кўпайтиришга қаратилиши мақсадга мувофиқ.

Молия, кредит тизими, солиқ тизими ва бошқа кўплаб иқтисодий дастакларнинг ривожланиши ҳам меҳнат ресурсларидан фойдаланиш даражасига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Қисқача хулосалар

Меҳнат ресурслари деганда аҳолининг меҳнат қилиш қобилиятига эга бўлган қисми тушунилади. Қишлоқ хўжалигида улар асосий ва ёрдамчи меҳнат ресурсларига бўлинади. Асосий меҳнат ресурсларига 16 ёшдан 55 ёшгача бўлга аёллар, 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган, меҳнат қилиш қобилиятиги эга эркаклар, ёрдамчи меҳнат ресурсларига 14 ёшдан 16 ёшгача бўлган ўсмирлар ва нафақа ёшидаги аёл ва эркаклар киради.

Қишлоқ хўжалигининг меҳнат ресурслари нисбатан катта билмга эга эмас. Бу борада катта ишлар қилиш керак ва уларнинг билимини кескин ошириш талаб этилади. Саноат ва хизмат кўрсатиш соҳалари нисбатан билими юқори меҳнат ресурсларини талаб қилади. Қишлоқ меҳнат ресурсларнинг яна бир хусусияти уларнинг кам ҳаракатда бўлиши ёки ўтроқлигидир. Бу, ўз навбатида, саноат ишлаб чиқаришини қишлоқ жойларда ташкил этишни талаб қилмоқда. Бу масалаларни илмий ҳал этиш борасида катта ишлар қилиниши талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланишни яхшилаш имкониятлари жуда катта.

Меҳнат унумдорлиги конкрет сарфланган меҳнатнинг самарадорлиги, натижавийлигидир. Ўзбекистон Республикасида меҳнат унумдорли кўпгина ривожланган давлатлардагидан анча паст. Аммо уни кўтариш имкониятлари катта. Демак, инсон меҳнат қилиши учун барча шароитларни яратиш лозим. Меҳнат ресурсларининг асосий фондлар билан қуролланганлик даражасини ошириш, моддий рағбатлантириш тизимини ривожлантириш зарур. Қишлоқ хўжалигидан меҳнат ресурсларининг бир қисми иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига ўтиши объектив тенденцияга эга эканлигини ҳисобга олиш зарур ва бу борада илмий асосланган сиёсат юргизиш керак.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Меҳнат ресурслари» тушунчаси. Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари таркиби.
2. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўрсаткичлари.
3. Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари.
4. Меҳнат бозори ва унинг ҳозирги ҳолати тўғрисида қисқача тушунча.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Замоновий кадрлар — тараққиётимизнинг муҳим омилидир. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонуни. -Т.: Адолат, 1999.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. -Т.: Адолат, 1999.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. -Т.: Адолат, 1999.
5. Рябушкин Т.В., Дадашев А.З. Трудовые ресурсы и эффективность производства. -М.: Знание, 1981.

X боб

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИКА РЕСУРСЛАРИ

10.1. «Қишлоқ хўжалиги моддий - техника ресурслари» тушунчаси, унинг моҳияти ва аҳамияти

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника ресурслари деганда тармоқда, унинг хўжалик юритувчи субъектларида мавжуд барча асосий фондлар, хўжалик инвентарлари йиғиндиси тушунилади. Агросаноат мажмуаси тармоқларининг, айниқса, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш катта аҳамиятга эга. Чунки ишлаб чиқаришнинг механизациялашганлик даражаси бевосита тармоқда, хўжаликларда мавжуд техниканинг миқдори ва сифатига боғлиқ. Агар техникалар етарли миқдорда бўлмаса, демак, қишлоқ хўжалиги ишларини ўз агротехник муддатларида бажариш мумкин эмас. Бу, ўз навбатида, барча натижавий кўрсатгичларнинг пасайишига олиб келиши турган гап. Биргина шу мисолнинг ўзи ишлаб чиқаришда моддий-техника ресурсларининг аҳамияти қанчалик катта эканлигини кўрсатади. Ҳар қандай тармоқнинг моддий-техника базаси ишлаб чиқаришнинг асосий омилларидан биридир. Маълумки, ишлаб чиқариш жараёни юз бериши учун, асосий фондлар, хомашёлар, меҳнат ресурслари ва тадбиркорлик қобилиятлари бўлиши ва улар биргаликда фаолият кўрсатиши лозим.

Мамлакатда олиб борилаётган иқтисодий сиёсат натижасида қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси кейинги йилларда янада мустаҳкамланиб бормоқда. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига «Кейс», «Магнум» каби юқори унумли техникалар кириб келмоқда. Оз бўлсада, фермер ва деҳқон хўжаликларида кичик техникалар пайдо бўлмоқда.

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси бошқа тармоқларникидан фарқ қиладиган хусусиятларга эга. Уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасининг таркибига ер киради. Ер қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси сифатида иштирок этиши бизга маълум. Ернинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда хўжаликларнинг моддий-техника базасини ривожлантириш зарур. Ернинг ҳолатига қараб ўғит турлари, ўғитнинг миқдори, техникаларнинг тури ва бошқалар танланади. Агарда ернинг мелиоратив ҳолатларини ҳисобга олмасдан экин тури, минерал ўғитлар,

унга ишлов берадиган техникалар танланса, ишлаб чиқаришнинг натижаси паст бўлиши турган гап. Баъзи ҳолларда ерга бундай муносабатда бўлиш унинг ишлаб чиқариш оборотидан чиқиб кетишига ҳам олиб келиши мумкин.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси табиат қонунларига бошқа тармоқларникига нисбатан кўпроқ боғлиқ. Бунинг натижасида турли регионларда турлича техника ва бошқа ресурслардан фойдаланиш зарурати келиб чиқади. Шимолий зоналарда экин турлари жанубий зоналардагидан фарқ қилади. Шимолий зоналарда иссиқ кунларнинг нисбатан кам бўлиши, энг аввало, қисқа муддатларда пишиб етиладиган экин турларини жойлаштиришни талаб қилади. Жанубий регионларда эса экин турларини танлаш имкониятлари каттароқ. Бундай ҳолатлар эса моддий-техника ресурсларининг турли регионларда турлича бўлишини талаб қилади.

Учинчидан, қишлоқ хўжалигида моддий-техника ресурсларидан фойдаланиш самарадорлиги ишлаб чиқаришнинг мавсумийлиги билан боғлиқ. Қишлоқ хўжалигида иш даври билан ишлаб чиқариш даврининг мос келмаслиги оқибатида айрим техника воситалари йилда бир неча кун ёки ой ишлатилади, холос. Масалан, дон ўриш комбайнлари асосан ўрим-йиғим даврида 2 ой ишлатилади. Хўжаликлар қимматбаҳо техникани (комбайнларни) йил давомида сақлашга мажбур. Бу эса катта миқдорда қўшимча харажатларни талаб қилади. Натижада, асосий фондлардан, техникалардан фойдаланиш самарадорлиги пасаяди.

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалигида моддий-техника ресурсларининг катта қисмини тирик организмлар (чорва моллари, кўп йиллик дарахтлар ва бошқалар) ташкил этади. Бу эса ишлаб чиқариш жараёнида биологик қонуниятларни ҳам ҳисобга олишни талаб этади. Акс ҳолда натижа паст бўлиши мумкин. Бу хусусиятни ҳисобга олмаслик хўжаликларда мавжуд техникадан, фондлардан фойдаланиш самарадорлиги пасайишига олиб келиши мумкин.

Бешинчидан, ишлаб чиқариш кенг майдонларда олиб борилиши хўжаликларда яхши ривожланган транспорт тизими, йўл ва алоқа коммуникациялари бўлишини талаб қилади. Техникаларни бир майдондан иккинчисига олиб бориш, уларни таъмирлашни ташкил этиш жараёнларида қишлоқ хўжалиги моддий-техника ресурсларини ташкил этишнинг ўзига хослиги намоён бўлади. Бу хусусият катта қўшимча маблағларни талаб қилади.

Олтинчидан, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси кўп жиҳатдан саноатнинг ривожланганлигига боғлиқ. Шу билан бирга моддий - техника ресурсларининг (ем-хашак, зотли

чорва моллари, уруғликлар кабилар) бир қисми қишлоқ хўжалигининг ўзида ишлаб чиқарилади. Бу эса сарфланаётган маб$_7$ лағларнинг сотиб олинаётган ва ўзида ишлаб чиқарилаётган моддий-техника ресурсларига мос равишда тақсимланишини талаб қилади. Акс ҳолда ишлаб чиқаришнинг натижавий кўрсатгичлари пасайиши мумкин.

Ҳозирда мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг механизациялашганлик даражасини ошириш, аста - секинлик билан уни саноат асосига ўтказиш борасида ишлар олиб борилаяпти. Бу қишлоқ хўжалиги тараққиётининг объектив йўналишларидан биридир.

10.2. Қишлоқ хўжалигида асосий фондлар ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари

Маълумки, асосий фондларсиз ҳозирги замон ишлаб чиқаришини ташкил этиш мумкин эмас. Уларнинг мавжудлиги, сифати, унумдорлиги ишлаб чиқаришнинг самарасини ҳал қилишда асосий ўринни эгаллайди. Хўжаликларда мавжуд фондлар икки катта гуруҳга бўлинади. Булар асосий ва айланма фондлардир.

Асосий фондлар бир неча ишлаб чиқариш жараёнида қатнашади, ўзининг қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга бўлиб - бўлиб ўтказади. Бу эскирган қиймат амортизация шаклида намоён бўлади. Ишлаб чиқариш жараёнларида иштирок этиб, тамомам эскириб бўлганда ҳам ўзининг физик шаклини ўзгартирмайди. Ана шу хусусиятларга эга ва талабларга жавоб берадиган фондлар асосий фондлардир. Буларга иморат ва иншоатлар, машиналар (комбайнлар, тракторлар ва ҳ.к.), транспорт воситалари, асбоб-ускуналар, кўп йиллик дарахтзорлар, узумзорлар, маҳсулдор чорва моллари ва ишчи ҳайвонлар киради. Асосий фондлар асосий воситаларнинг қиймат кўринишига эга қисми бўлганлиги учун ҳам асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ер асосий фондлар таркибига киритилмайди. Ишлаб чиқаришда қатнашишига қараб асосий фондлар иккига, яъни ишлаб чиқаришга тайин этилган ва ишлаб чиқаришга тайин этилмаган асосий фондларга бўлинади. Ишлаб чиқаришга тайин этилмаган асосий фондларга ижтимоий соҳанинг асосий фондлари киради.

Хўжаликлар ўз балансларида мавжуд асосий фондлардан фойдаланишнинг ҳолатини кўрсаткичлар тизими билан аниқлаб боради. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг фонд билан таъминланиш даражаси шу кўрсаткичлардан биридир. Бу кўрсаткич хўжаликда мавжуд асосий фондларнинг ўртача йилик қий-

матини ер майдонларига (қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар, ҳайдаладиган ерлар, экин майдонлари) бўлиш йўли билан аниқланади. Асосий фондлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги фонд қайтими ва фонд сиғими кўрсаткичлари ёрдамида аниқланади. Фонд қайтими йил давомида ишлаб чиқарилган ялпи маҳсулотни ёки фойдани асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Фонд қайтими хўжаликда мавжуд 1 сўмлик асосий фондлар эвазига қанча сўмлик ёки тийинлик ялпи маҳсулот ишлаб чиқарилганини билдиради. Бу кўрсаткич натижаси қанча юқори бўлса, фондлардан фойдаланиш самарадорлиги шунчалик юқори бўлади.

Фонд сиғими фонд қайтимининг акси бўлиб, асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматини хўжаликнинг ялпи маҳсулотига бўлиш натижасида аниқланади. Фонд сиғими хўжаликда 1 сўмлик ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш учун қанча сўмлик асосий фонд ишлаб чиқариш жараёнида қатнашганини кўрсатади. Фонд сиғими кўрсаткичи қанчалик паст бўлса, асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлиги шунчалик юқори ҳисобланади. Фонд қайтими ва сиғимини фойдага нисбатан ҳам аниқлаш мақсадга мувофиқ.

Хўжаликларнинг асосий фондлари беш хил (дастлабки, қолдиқ, тиклаш, баланс ва тугатиш баҳоларида) баҳоланади. Асосий фондларнинг дастлабки қиймати уларни биринчи бор сотиб олиш билан боғлиқ харажатлардир. Асосий фондларнинг сотишдаги қиймати, уларни ташиб олиб келиш ва ўрнатиш харажатлари ҳам даслабки баҳосига киради. Асосий фондларнинг тиклаш қиймати деганда ишлаб турган асосий фоднинг ҳозирги бозор нархида қанчага баҳоланиши тушунилади. Иқтисодий ҳисоблар учун асосий ишлаб чиқариш фондларини ҳозирги давр нархларида қайта баҳолаб туриш зарур. Акс ҳолда мавжуд инфляция таъсирида йиғилган маблағга ҳудди шундай техника сотиб олиш мумкин эмас. Чунки унинг нархи ошиб кетган бўлиши мумкин. Асосий фондлар ишлаб чиқаришда қатнашади ва вақт ўтиши билан эскиради. Асосий фондларнинг эскириши икки хил бўлади.

Биринчиси, маънавий эскириш. Асосий фондларнинг маънавий эскириши қуйидаги ҳолларда юз беради: Биринчидан, мавжуд асосий фонддан унумлироқ бўлган янгиси яратилганда. Фан, техника тараққиёти техниканинг янги, унумли турларини ишлаб чиққан ҳолда эски фондлар янгисига нисбатан унумсизроқ бўлганлиги учун маънавий эскирган ҳисобланади. Масалан, хўжаликда ишлатилаётган, секундига 12 кг. буғдой ўрадиган комбайн ўрнига секундига 16 кг. буғдой ўра оладиган янги ком-

байн яратилди, дейлик. Бу ҳолда секундига 12 кг. буғдой ўрадиган комбайн маънавий эскирган ҳисобланади.

Иккинчидан, хўжаликда мавжуд техникадан нархи арзонроқ янги техника чиқарилган ҳолда ҳам маънавий эскириш юз беради. Масалан, ҳозирда ишлатаётган дон ўриш комбайни 30 млн. сўм туради. Худди шундай комбайннинг янги авлоди яратилди, дейлик ва унинг нархи 25 млн. сўм. Бу ҳолда биз ишлатаётган 30 млн. сўмлик комбайн янги 25 млн.сўм турадиган камбайнга нисбатан маънавий эскирган ҳисобланади. Иқтисодчиларнинг бундай вазиятдаги асосий вазифаси маънавий эскирган техникалардан яна қанча давр фойдаланиш зарурлигини белгилашдир.

Асосий фондлар эскиришининг иккинчи тури уларнинг жисмоний эскиришидир. Вақт ўтиши, фаолият кўрсатиши натижасида асосий фондлар жисмоний эскирадилар. Бу эскириш «амортизация» тушунчаси билан белгиланади. Одатда, заводларда ишлаб чиқарилган техникаларнинг паспортида уларнинг хизмат кўрсатиш муддати, амортизация ажратиш нормаси белгиланган бўлади. Лекин айрим асосий фондларда бу маълумотлар берилмаган тақдирда амортизация нормасини ҳисоблаб топиш мумкин. Умумий йиллик амортизация нормаси қуйидагича аниқланади:

$$Н_0 = \frac{(Б + К + Д - Л) \cdot 100}{N \cdot Б}$$

Бунда: Но – умумий йилик амортизация нормаси, %;
Б – асосий фондларнинг дастлабки ёки баланс қиймати, сўм;
Д – асосий фондларни тугатишдаги харажатлар, сўм;
Л – асосий фондларни тугатишдан олинган даромад, сўм;
N – асосий фондларнинг ўртача хизмат қилиш муддати, йил.

Ҳозирда асосий фондларнинг эскиришини белгилашда тезлаштирилган амортизация ажратмаси ажратиш йўлидан ҳам фойдаланилмоқда. Бу инфляция даражаси юқори пайтда инфляциянинг салбий таъсирини камайтиради. Бундан ташқари фан, техника тараққиёти тезлашган пайтда асосий фондларни тезликда алмаштириш имконини беради. Асосий фондлар қолдиқ баҳоларда ҳам нархланади. Асосий фондларнинг дастлабки нархларидан эскириш суммаси ўртасидаги фарқ уларнинг қолдиқ баҳосини билдиради.

Бухгалтерия балансларида акс эттирилган қиймат асосий фондларнинг баланс қийматидир. Одатда, баланс қиймати миқдор жиҳатидан асосий фондларнинг дастлабки қийматига мос тушади. Асосий фондларнинг тугатилиш қиймати деганда уни тугатиш билан боғлиқ ҳолат тушунилади. Асосий фондлар

тугатилиши жараёнида қўшимча харажатлар қилинади. Уларни тугатишдан маълум материал бойликлар олинади. Асосий фондлар хизмат муддатини тўла ўтамаган ҳолда ва бошқа сабабларга кўра, уларга тўлиқ амортизация ажратилмаган бўлиши мумкин. Амортизация ажратилмай қолган миқдорга уни тугатиш учун сарфланган харажатлар қўшилади ва тугатиш натижасида олинган қийматни ажратиш йўли билан асосий фондларнинг тугатилиш қиймати аниқланади.

10.3. Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллари

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари қуйидагилардан иборат:

1. Қишлоқ хўжалиги экин турларининг ҳосилдорлигини, чорва молларининг маҳсулдорлигини ошириш. Нимаики ҳосилдорликни, чорва молларининг маҳсулдорлигини оширишга таъсир кўрсатса, ўша нарса фондлардан фойдаланишнинг самарадорлиги ошишига ижобий таъсир қилади. Демак, фан - техника тараққиёти натижасида янги, серҳосил экин турларини ва маҳсулдор чорва молларини ишлаб чиқаришга жорий этиш фондлардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўлларидан биридир.

2. Асосий фондларнинг актив қисми бўлган техника, асбоб-ускуналардан фойдаланишнинг сменалик коэффициентларини кўтариш улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўлларидан бири ҳисобланади.

3. Асосий фондлар таркибини такомилаштириш улардан фойдаланишнинг жуда муҳим йўлларидан биридир. Бугунги кунда ишлаб чиқаришда мавжуд куч берувчи техникалар (трактор ва ҳ.к.) билан ишчи машиналар ўртасидаги оптимал нисбатни таъминламаслик асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини кескин пасайтиради. Бугунги кунда ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган куч берувчи техникалар (трактор ва ҳ.к.) катта қувватга эга. Масалан, битта «Магнум» русмли трактордан йил давомида тўлиқроқ фойдаланиш учун 35 ва ундан кўпроқ ишчи машиналар (плуглар, экин агрегатлари ва ҳ.к.) керак экан. Бирорта ишчи машинанинг бўлмаслиги ушбу куч берувчи машинадан фойдаланиш имкониятлари камайишига олиб келади.

4. Асосий ва оборот фондлар мутаносиблигини таъминлаш ҳам улардан фойдаланиш самарадорлигини оширади. Ишлаб чиқаришда қатнашаётган асосий фондлар етарли миқдорда айланма фондлар билан таъминланиши керак. Масалан, чигит экиш даврида трактор ва чигит экиш агрегатидан фақат етар-

ли миқдорда чигит бўлгандагина самарали фойдаланиш мумкин. Экиш учун зарур чигитнинг етишмаслиги техникалар бекор туриб қолишига олиб келади ва ҳ.к.

5. Асосий фондлардан фойдаланишда жамоа аъзоларининг моддий манфаатдорлигини таъминлаш улардан фойдаланиш самарадорлигини оширишнинг асосий йўлларидан бири ҳисобланади. Агарда мавжуд қонун-қоидалар, асосий фондлардан фойдаланувчиларни асосий фондлардан яхши фойдаланганлиги учун моддий манфаатдор қилинса, яхши натижаларга эришиш мумкин ёки аксинча.

10.4. Айланма маблағлар ва улардан фойдаланиш

Ишлаб чиқариш жараёни самарали олиб борилишида асосий фондлар билан бир қаторда айланма маблағларнинг аҳамияти чексиздир. Улар ишлаб чиқариш жараёнининг албатта бўлиши лозим бўлган шартларидан биридир. Айланма фондлар бир ишлаб чиқариш циклида иштирок этади. Ўзининг қийматини тайёр маҳсулотга тўлиқлигича бир ишлаб чиқариш жараёнида ўтказади. Улар ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиб, ўз физик кўринишини қисман, аксарият ҳолда эса бутунлай ўзгартиради. Ана шундай талабларга жавоб берган фондлар айланма фондлар деб юритилади. Айланма фондлар деганда, хўжаликнинг ҳисоб рақамларида мавжуд бўлган пуллари, сотилган, лекин ҳали пули келиб тушмаган маҳсулот учун маблағларни қўшиб ҳисоблаганда, айланма маблағлар тушунчаси келиб чиқади. Айланма маблағлар — ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва маҳсулотни сотиш мақсадида зарур айланма фондларни ва муомила фондини ташкил этиш учун авансланштирилган пул маблағлари йиғиндисидир. Бирор бир ишлаб чиқариш айланма маблағларсиз юз бериши мумкин эмас. Уларнинг туркимини қуйидаги чизма орқали кўриш мумкин (3-чизма).

Айланма маблағлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги қуйидагича аниқланади:

1) Айланма маблағларнинг айланиш коэффициенти:

$$K_0 = \frac{P + M - C}{O};$$

Бунда: Р — ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишдан ва кўрсатилган хизмат эвазига олинган пул тушуми, сум;

М — асосий подага ўтказилган ёш чорва моллариниг қиймати, сўм;

С - асосий подани сотишдан тушган пул тушуми, сўм;

О - айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиғи, сўм.

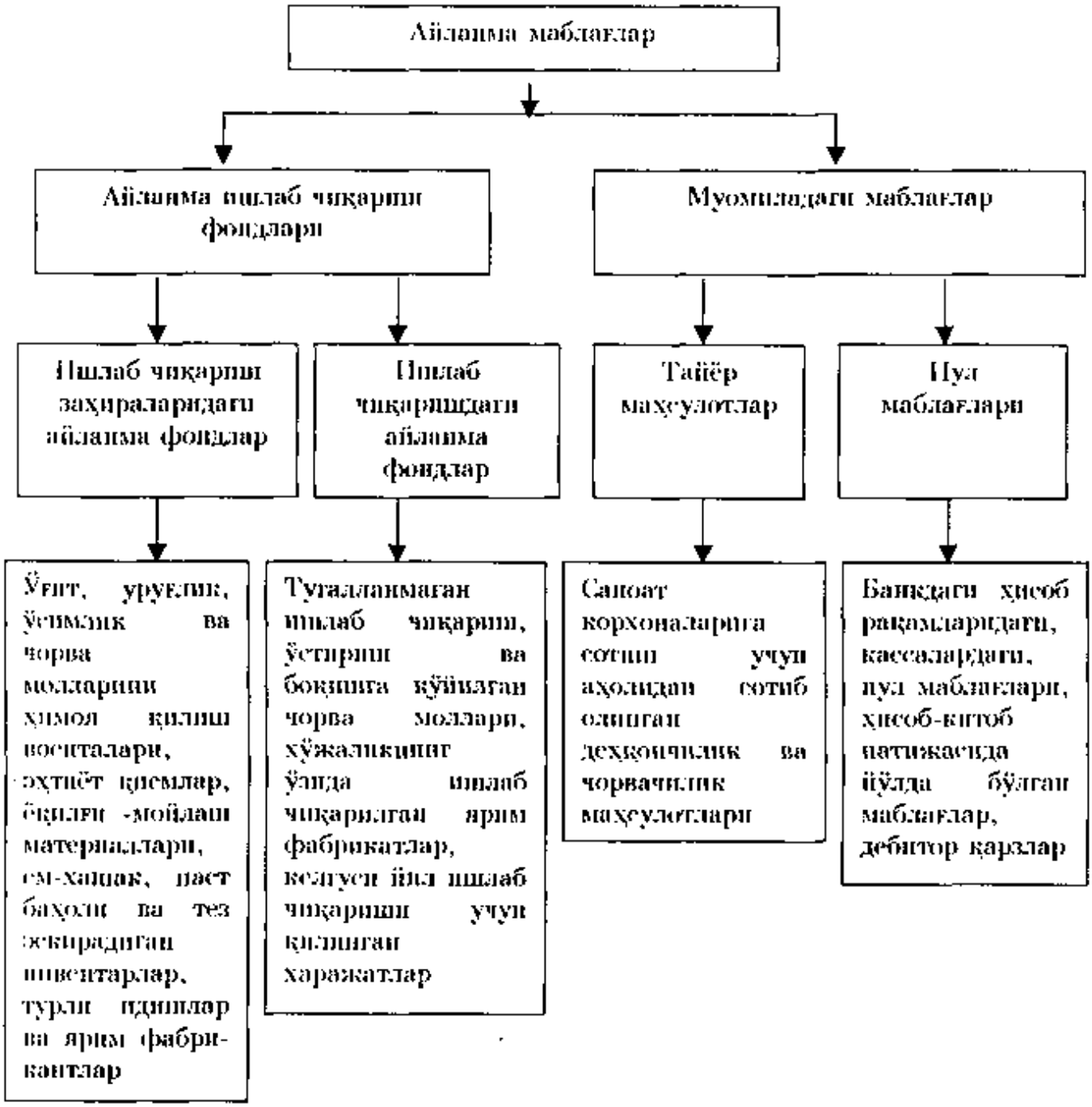

3- чизма. Айланма маблағларнинг таркиби

2) Айланма маблағларнинг ўрта бир айланиш муддати йилнинг 360 кунини айланма маблағларнинг айланиш коэффициентига бўлиш орқали ҳисобланади.

3) 1 сўмлик пул тушумига тўғри келадиган айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиғи.

4) 1 сўмлик айланма маблағларнинг ўртача йиллик қолдиғига тўғри келадиган сотилган маҳсулот ҳажми.

Айланма маблағлар манбасига кўра, ўз маблағлари ва четдан жалб этилган маблағларга бўлинади.

Қисқача хулосалар

Ишлаб чиқариш жараёнини моддий харажатларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Тармоқларда ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ишлатилаётган асосий воситалари, айланма маблағлари биргаликда уларнинг моддий-техника базаси деб юритилади. Моддий-техника базасининг асосини асосий фондлар ташкил этади. Бир неча ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этадиган, ўзининг қийматини тайёр маҳсулотга бўлиб-бўлиб ўтказадиган ва физик кўринишини сақлаб қоладиган фондлар асосий фондлар деб юритилади. Уларнинг таркиби, миқдори қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий натижавий кўрсаткичларини белгилайди. Асосий фодларнинг энг муҳим қисми асосий ишлаб чиқариш фондларидир. Улардан фойдаланишнинг даражасини ва самарадорлигини аниқлаш талаб қилинади. Бунинг учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Бир ишлаб чиқариш жараёнида қатнашадиган, ўзининг қийматини тайёр маҳсулотга тўлиқ ўтказадиган ва физик кўринишини ўзгартирадиган фондларга айланма фондлар дейилади. Улардан фойдаланишни яхшилаш зарур. Айланма маблағларнинг мавжудлиги ишлаб чиқаришнинг бир меъёрда самарали боришини таъминлайди.

Назорат ва муҳокама уун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси деганда нимани тушинасиз?
2. Қандай фондларга асосий фондлар дейилади?
3. Айланма маблағлар нима ва унинг аҳамити нимада?
4. Фондлардан фойдаланишнинг самарадорлиги қандай аниқланади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи. -Т., Ўзбекистон, 1998.
3. Қаюмов Ф.Қ. Эффективность АПК в условиях перехода к рынку: Общие и региональные прблемы. – М.: ИПО «Полигран», 1992.
4. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. -М.: ГУ ВШЭ, 1999.
5. Узбекистан: десят лет по пути формирования рыночной экономики / Колл. авт.: Р.А.Алимов, А.К. Бедринцев, А.Ф.Расулев и др.//Под ред. А.Х.Хикматова. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

XI боб

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ВА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ

11.1. «Таннарх» тушунчаси, унинг моҳияти

Ҳар қандай ишлаб чиқариш маълум харажатлар бўлишини талаб қилади. Бошқача қилиб айтганда, бирор бир маҳсулотни ишлаб чиқариш учун ресурслар сарф қилинади. Жумладан, кишилар меҳнат қилади ва ўз кучини сарфлайди. Уларнинг қилган меҳнати учун ҳақ тўланади. Меҳнат учун тўланган ҳақ ва унинг қўшимчалари ишлаб чиқарувчи учун харажат ҳисобланади. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун уруғлик, ёқилғи-мойлаш материаллари, ўғитлар ва бошқа материаллар сарфланади. Улар ҳам маълум баҳога эга. Ишлаб чиқариш жараёнида асосий воситалар иштирок этади. Асосий воситалар ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этиши натижасида жисмонан эскиради. Бу эскиришнинг миқдори амортизация ажратмаси ёрдамида аниқланади. Ана шу харажатларнинг ҳаммаси маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади. Бу тушунчадан «маҳсулот таннархи» тушунчаси келиб чиқади. Маҳсулот таннархи деганда маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларнинг пулдаги ифодаси тушунилади. Маҳсулот таннархи шу маҳсулот қийматининг бир қисми ҳисобланади. Маҳсулот қиймати билан таннархи ўртасидаги фарқ умумий ҳолда фойдани ифодалайди.

Иқтисодий фан таннархнинг икки турини бир-биридан фарқлайди. Биринчиси, маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархидир. Бу маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларнинг пулдаги ифодасидир. Иккинчиси, маҳсулот бирлигининг тўлиқ таннархи. Маҳсулот бирлигининг тўлиқ таннархи уни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатларнинг пулдаги ифодасидир.

Хўжаликлар доирасида режа ва ҳисобот таннархи ҳам ҳисобланади. Режа таннархи меъёр асосидаги харажатлар бўйича ҳисобланади ва олиниши кутилаётган маҳсулот миқдори асосида белгиланади. Ҳисобот таннархи эса ҳақиқатда қилинган харажатлар ва ҳақиқатда олинган маҳсулот асосида аниқланади. Маҳсулот таннархи умумлаштирувчи кўрсаткичлардан бири ҳисобланади. Унда меҳнатнинг унумдорлиги, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашганлик ва интенсивлашганлик даражаси, тежамкорлик, ишлаб чиқаришнинг механизациялашганлик даражаси, тех-

никалардан ва фан ютуқларидан қай даражада фойдаланилаётганлиги ифодаланади. Маҳсулот таннархининг даражаси корхонанинг, ишлаб чиқаришнинг келажагини белгилайди. Агарда маҳсулот бирлиги таннархи шу маҳсулот бозоридаги нархдан баланд бўлса, бу маҳсулотни ишлаб чиқариш зарар келтиради. Бу эса, ўз қонунияти асосида шу маҳсулотнинг тақдирини белгилайди. Яъни уни ишлаб чиқараётган корхонада айнан шу маҳсулот асосий маҳсулот ҳисобланса, корхона банкрот ҳолатига тушиб қолади. Агарда, маҳсулот таннархи шу маҳсулот бозорида шаклланган нархдан паст бўлса, уни ишлаб чиқарувчи фойда олади. Бу эса, ушбу маҳсулотни ишлаб чиқариш бозор иқтисодиёти талабига жавоб беради, деган сўз. Чунки бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир ишлаб чиқариш, хизмат тури, корхона фойда олган тақдирдагина ўз фаолиятини давом эттириши мумкин.

Индивидуал ва тармоқ таннархи ҳам мавжуд. Индивидуал таннарх – бир маҳсулотнинг бир корхона миқиёсида шаклланган таннархидир. Тармоқ таннархи эса, алоҳида ишлаб чиқарувчилар маҳсулотлари таннархи асосида ўртача ҳисобланган кўрсаткичдир.

11.2. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг таннархини ҳисоблаш тартиби

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархи маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган ресурсларнинг харажатини (миқдорини) жорий нархларда ҳисоблаш асосида аниқланади. Қишлоқ хўжалигида маҳсулотлар таннархини аниқлашда харажатларни маълум гуруҳларга бўлиш зарурати бор ва ундан фойдаланилади. Харажатларни гуруҳларга бўлиш маҳсулот таннархи калькуляцияси деб аталади. Калькуляция - қилинаётган харажатларни гуруҳларга, харажат моддаларига бўлишдир. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот таннархига қуйидаги харажатлар киради:

	Харажат моддалари	Ўсимликчиликда	Чорвачиликда
1.	Иш ҳақи қўшимчалари билан	+	+
2.	Уруғлик	+	-
3.	Ем-хашак	-	+
4.	Ёқилғи-мойлаш материаллари	+	+
5.	Ўғит	+	+
6.	Зараркунанда ва касалликларга қарши кураш воситалари	+	+
7.	Асосий ишлаб чиқариш воситаларини сақлаш	+	+
8.	Иш ва хизматлар	+	+

Таннархнинг таркибини йиллар давомида таҳлил қилиб ўрганиш иқтисодчиларга, хўжалик раҳбарларига мавжуд камчилик ва фойдаланилмаётган имкониятларни кўрсатади. Маҳсулот таннархига кирган харажатлар таркиби, миқдори ва иқтисодий моҳияти жиҳатидан бир - биридан фарқ қилади. Шунинг учун уларни харажат моддаларига тўғри бўлиш катта аҳамият касб этади.

Ишлаб чиқариш жараёнида қатнашишига қараб харажатлар тўғри ёки бевосита ҳамда эгри ёки билвосита харажатларга бўлинади. Бевосита харажатлар маҳсулотлар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашади ва таннархга тўғридан - тўғри киради. Буларга ўғитлар, уруғликлар, ем - хашак, шу маҳсулотни ишлаб чиқаришда иштирок этганларнинг иш ҳақи ва бошқалар киради. Лекин қишлоқ хўжалигининг ўзига хослиги шундаки, унда бир ходим ёки бир техника воситаси бир йилда бир нечта маҳсулот ишлаб чиқаришга хизмат қилади. Уларнинг харажатларини ана шу маҳсулотлар ўртасида тақсимлаш маълум қийинчиликлар туғдиради. Айниқса, корхонани бошқариш билан боғлиқ харажатлар бу борада алоҳида методикани талаб қилади. Бу харажатлар бир маҳсулот турига тўғридан - тўғри кирмаганлиги сабабли уларни билвосита ёки эгри харажатлар деб юритилади.

Қишлоқ хўжалигида барча харажатлар 1 гектар ёки бир бош чорва ҳайвонига ҳисобланади. Бир гектар ердан олинган маҳсулот миқдорига шу бир гектар ерга кетган харажатлар миқдори тақсимланади. Чорвачиликда бир бош молга қилинган харажатлар уни шу чорва молидан олинган маҳсулотга бўлиш йўли билан аниқланади. Бу бир қарашда анча тушинарлига ўхшайди. Аслида эса бунда ўзига хос қийинчиликлар мавжуд. Гап шундаки, қишлоқ хўжалигида бир ишлаб чиқариш жараёнида асосий, қўшимча ва ёндаш маҳсулотлар олинади. Масалан, сут қаромолчилигида бир бош сигирдан маълум миқдорда сут соғиб олинади. Бу ҳолда сут асосий маҳсулот ҳисобланади. Шу сигирдан бузоқ олинади. Олинган бузоқ қўшимча маҳсулот ҳисобланади. Шу сигирдан 5-6 тонна миқдорида органик ўғит — гўнг олинади. Бу маҳсулот ёндаш маҳсулот ҳисобланади. Барча харажатлар бир бош сигирга қилинган. Яъни, сигир боқилган ва натижада 3 хил маҳсулот олинган. Биз сутга, бузоққа ва гўнгга алоҳида харажат қилган эмасмиз. Бундай ҳолда маҳсулот бирлигининг таннархини ҳисоблаш ўзига хос мураккабликни келтириб чиқаради.

Ўсимликчиликда эса барча харажатлар бир гектарга қилинади. Масалан, бир гектар ерга дон экдик. Ерни тайёрладик,

уруғлик сарфладик, ўғит бердик, суғордик ва ҳосилни йиғиштириб олдик. Дончиликда асосий маҳсулот дон олинди. Қўшимча маҳсулот-дон чиқиндиси ва ёндаш маҳсулот — самон олинди. Ана шу маҳсулотларга харажатларни тақсимлаш зарурати келиб чиқади. Бундай ҳолларда бир неча усул билан маҳсулотлар таннархи аниқланади.

Биринчи усул қўшимча ва ёндаш маҳсулот илмий асосланган маълум коэффициентлар орқали асосий маҳсулотга айлантириб олинади. Натижада харажатлар маҳсулот ҳажмига тақсимланади ва бир бирлик маҳсулот таннархи аниқланади. Кейин яна коэффициентлар ёрдамида қўшимча ва ёндаш маҳсулот таннархи аниқланади. Иккинчи усулда маҳсулотларнинг нархи асосида қилинган харажатлар тақсимланади. Учинчи усулда ёндаш маҳсулотнинг қиймати аниқланади ва қилинган харажатлардан чиқариб ташланади. Қолган харажатлар асосий ва қўшимча маҳсулотларга тақсимланади.

11.3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархини пасайтириш йўллари

Қишлоқ хўжалигида маҳсулот бирлигининг таннархини пасайтириш энг зарур масалалардан биридир. Маҳсулот бирлиги таннархини камайтириш ресурслар чекланган шароитда катта амалий аҳамият касб этади. Маҳсулот таннархи тўғридан -тўғри икки омилга боғлиқ. Биринчидан, етиштирилаётган маҳсулотнинг миқдорига боғлиқ. Етиштирилаётган маҳсулот миқдорининг ошишига нималар ижобий таъсир этса, улар устида ишлаш лозим. Буларга деҳқончиликда қуйидагилар киради:

- ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, сув ресурсларидан самарали фойдаланиш. Бу, ўз навбатида, ҳосилдорликнинг ўсишига олиб келади;
- регионлар шароитига мос бўлган, илмий асосланган қишлоқ хўжалиги юритиш тизимини жорий этиш;
- алмашлаб экишни тўғри жорий қилиш, талаб ва имкониятдан келиб чиққан ҳолда экин турларини жойлаштиришни рационал ташкил этиш;
- уруғчиликни яхшилаш, селекция ишларни жонлантириш;
- минерал ва органик ўғитлардан фойдаланишни илмий асосга қўйиш, барча кимёвий воситалардан самарали фойдаланиш;
- ишчи ходимларнинг манфаатдорлигини ошириш.

Деҳқончилик тармоқларида маҳсулотлар таннархининг паст бўлишига харажатларни тежаш ҳам катта таъсир кўрсатади. Бу борадаги омилларга қуйидагилар киради:

• ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс механизациялаштириш;

• экинларни парваришлашда интенсив технологияларни қўллаш;

• ишлаб чиқариш фондларидан самарали фойдаланиш;

• ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш ва жойлаштириш;

• ишчи ходимларнинг манфаатдорлигини ошириш;

• агросаноат интеграциясини чуқурлаштириш, агросаноат мажмуасига кирувчи тармоқларнинг мутаносиб ривожлантирилиши;

• бошқарув тизимини ривожлантириш ҳисобига у билан боғлиқ харажатларни тежаш;

• қишлоқ жойларда ижтимоий ривожланишни таъминлаш.

Чорвачилик тармоғида маҳсулот бирлиги таннархининг пасайишига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

• чорвачиликнинг ем-хашак базасини мустаҳкамлаш, ем-хашакнинг сифатини ошириш ва нисбатан арзон бўлишини таъминлаш;

• чорва молларининг зотини, пода таркибини яхшилаш;

• чорва молларини сақлаш, боқишнинг интенсив технологияларидан фойдаланиш;

• чорвачилик маҳсулотлари сифатини ошириш;

• чорвачиликда ишлаб чиқариш жараёнларини комплекс механизациялаш ва автоматлаштириш;

• фондлардан фойдаланишнинг энг оптимал йўлларидан фойдаланиш;

• ишлаб чиқариш қуюқлашуви ва ихтисослашувининг энг мақбул ҳажмларини ташкил этиш;

• ишчи ходимларнинг манфаатдорлигини ошириш;

• қишлоқда ижтимоий масалаларнинг ечимини топиш;

• барча харажатларни тежамкорлик билан амалга ошириш, бу борада мавжуд технологиялардан, ишлаб чиқаришни ташкил этиш шаклларидан самарали фойдаланиш;

• маҳсулот нобудгарчилигига йўл қўймаслик.

Ушбу омилларнинг барчасига катта эътибор бериш зарурати мавжуд. Албатта, бу масалаларни тўғри ҳал этиш ишчи ходимларнинг нафақат манфаатдорлигига, балки билим ва тажрибаларига ҳам боғлиқ. Шу сабабли қишлоқ хўжалигида меҳнат қилаётганларнинг билим ва тажрибасини тинмасдан ошириб боришни таъминлаш керак.

Қисқача хулосалар

Маҳсулотлар таннархи иқтисодий категориялардан бири бўлиб, маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларнинг пулдаги ифодасидир. Тўла таннарх деганда маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш ва уни сотиш учун сарфланган харажатларнинг пулдаги ифодасига тушунилади.

Маҳсулотларнинг таннархи шаклланишига жуда кўплаб омиллар таъсир этади. Маҳсулот таннархини пасайтириш агросаноат мажмуасининг самарадорлигини оширади. Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида маҳсулот бирлигининг таннархини пасайтириш бўйича катта имкониятларга эга.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Таннарх» тушунчаси нимани англатади?
2. Таннархнинг қандай турлари мавжуд?
3. Қишлоқ хўжалигида маҳсулотлар таннархи қандай усуллар орқали ҳисобланади?
4. Қишлоқ хўжалигида маҳсулот бирлигининг таннархини пасайтиришга қандай омиллар таъсир этади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1999.
2. Каримов И.А. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
3. Қаюмов Ф.Қ. Эффективность АПК в условиях перехода к рынку: Общие и регионалные проблемы. – М.: ИПО «Полигран», 1992.
4. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. – М.: ГУ ВШЭ, 1999.
5. Узбекистан: десят лет по пути формирования рыночной экономики / Колл. авт.: Р.А.Алимов, А.К. Бедринцев, А.Ф.Расулев и др.//Под ред. А.Х.Хикматова. -Т.: Ўзбекистон, 2001. – 352с.

XII боб

АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ТАРМОҚЛАРИ МАҲСУЛОТЛАРИНИНГ НАРХЛАРИ

12.1. «Нарх» тушунчаси, унинг моҳияти ва функциялари

Иқтисодий категориялар орасида энг мураккаби ва ўзида барча омилларни ифодалаши бўйича нархга тенг келадигани кам. Айрим иқтисодий адабиётларда «нарх», айримларида «баҳо» тушунчаси ишлатилади. Биз бу сўзларнинг моҳиятида бир нарсани кўрамиз. Нарх — маҳсулот қийматининг пулда ифодаланишидир. Бу ерда қиймат қонуни амал қилади. Нархнинг талаб ва таклиф асосида қиймат атрофида ўзгариб туриши қиймат қонунининг мазмунини ифодалайди.

Бозорда маҳсулотлар нархларининг қандай бўлиши кўплаб омилларга боғлиқ. Шулардан энг асосийси талаб ва таклиф миқдорининг бир - бирига мос келишидир. Албатта, бу умумий қоида узоқ муддатга доимо сақланиб туради. Лекин айрим ҳолларда, маълум даврларда талаб ва таклиф бозор иштирокчиларининг таъсирида мос келмаслиги, кўпроқ фойда олиш мақсадида қонуният юзасидан шаклланган нарх ўзгартирилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда шу товарнинг ўрнини босадиган бошқа товарларнинг мавжудлиги, уларнинг нархлари катта омил бўлиб юзага чиқади. Агарда биз истеъмол қилмоқчи бўлган товарнинг нархи кескин ёки қисман оширилса, истеъмолчи сифатида дарҳол унинг ўрнини босадиган бошқа товар излаймиз. Ўрнини босадиган янги товарнинг нархи пастроқ бўлган ҳолда биз шу янги товарни сотиб оламиз. Натижада, бундай ҳолат маълум вақт ўтгандан кейин дастлабки товар нархининг ҳам пасайишига олиб келади.

Маҳсулотлар нархига таъсир этувчи энг кучли омиллардан бири истеъмолчилар харид қилиш қобилиятларнинг юқори ёки паст бўлишидир. Бу омилни ҳам ҳисобга олиш зарурати келиб чиқади. Бозорда шаклланаётган нарх ишлаб чиқаришнинг, хизмат кўрсатиш соҳасининг нима билан шуғулланишини белгилайди. Ишлаб чиқариш ресурсларининг доимий равишда тармоқлар ўртасида тақсимланиб ва қайта тақсимланиб туришига олиб келади. Шу йўл билан мамлакат иқтисодиёти маълум даражада тартибга солиниб турилади ва талаб бор соҳаларнинг ривожланишини таъминлайди.

Иқтисодий жиҳатдан асосланган нарх маҳсулот қийматидан паст, лекин уни ишлаб чиқариш ва сотишга кетадиган

харажатлардан, бошқача қилиб айтганда, маҳсулот таннархидан юқори бўлиши керак. Ана шу қонуният таъминланган ҳолда маҳсулот ва хизмат турларини ишлаб чиқариш ривожланиб боради. Бу зарурат қишлоқ хўжалигида доимо ҳам ижобий юзага чиқмайди. Гап шундаки, қишлоқ хўжалигида маҳсулотлар ишлаб чиқаришда яхши, ўрта ва ёмон имкониятлардан ҳам фойдаланилади. Чунончи, халқнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабини қондириш қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун ёмон шароитга эга ерлардан ҳам фойдаланиш заруратини келтириб чиқаради. Натижада яхши, унумдор ерда деҳқончилик қиладиганларнинг оладиган маҳсулоти миқдори кўп ва харажатлари эса кам бўлади. Ёмон, унумсиз ерларда деҳқончилик қилганлар эса кўп харажат қиладилар ва кам маҳсулот етиштирадилар. Бозорда эса нарх бу шароитларни ҳисобга олмайди. Шу сабабли қишлоқ хўжалигида нарх сиёсатига, ишлаб чиқарувчилар даромадларининг камайиб кетишига йўл қўймаслик учун давлатнинг аралашуви зарурати келиб чиқади.

Нархлар қуйидаги функцияларни бажарадилар:

• ҳисобга олиш ёки ҳисоблаш функцияси. Нархлар ҳар бир маҳсулот ва хизмат тури қанчага тушаётганини билдиради. Нархлар орқали барча иқтисодий кўрсаткичлар аниқланади. Уларнинг ёрдамида мамлакатнинг ялпи ички маҳсулоти, ишлаб чиқариш ресурслардан фойдаланишнинг самарадорлиги ва бошқалар аниқланади;

• рағбатлантирувчилик функцияси. Нархлар иқтисодиётни тартибга олиб туришда ва зарур бўлинмаларни тезда ривожлантиришда катта дастак ҳисобланади. Нархларнинг маҳсулот таннархидан юқори бўлиши ишлаб чиқарувчилар фойда қилишини таъминлайди. Нарх қанча баланд бўлса, харажатлар ўзгармаган ҳолда корхона шунча кўп фойда олади. Албатта, бу ишлаб чиқаришни янада кенгайтиришни рағбатлантиради. Аксинча, нарх маҳсулот таннархидан паст бўлган ҳолда ривожланиш ҳақида гап бориши мумкин эмас. Маҳсулотлар сифатининг ошишида ҳам нархнинг рағбатлантирувчилик функцияси катта аҳамият касб этади;

• тақсимлаш ва қайта тақсимлаш функцияси. Нарх мамлакат иқтисодиёти тармоқлари ўртасида яратилган даромадни тақсимлайди ва қайта тақсимлайди. Бундан ташқари у мамлакатда яратилган даромад истеъмол ва жамғарма фондларига тақсимланишини таъминлайди.

12.2. Қишлоқ хўжалигида нархлар тизими

Қишлоқ хўжалигида нархларнинг қуйидаги тизими ва турларидан кенг фойдаланилади:

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини давлат томонидан харид қилиш нархлари. Ҳозирда асосан пахта ва дон маҳсулотлари учун харид нархлари ўрнатилган;
- деҳқон бозори нархлари. Деҳқон бозорида қишлоқ хўжалик маҳсулотларига асосан улгуржи ва чакана нархлар ишлатилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини йирик миқдорда харид қилувчилар улгуржи нархлардан фойдаланадилар. Одатда, улгуржи нархлар чакана нархлардан анча паст бўлади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари пишиб етилган пайтда ишлаб чиқарувчилар ўз маҳсулотларини тезроқ сотиш мақсадида улгуржи нархларда сотадилар. Чакана нархларда асосан оила эҳтиёжлари учун маҳсулотлар сотиб олинади. Ихтисослашган дўконларда ҳам асосан чакана нархларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сотилади;
- қишлоқ хўжалигида ички ҳисоб-китобларни олиб бориш учун ҳисоб нархларидан кенг фойдаланилади. Ҳисоб нархлари асосан ширкат билан шартнома асосида фаолият кўрсатаётган оила пудрати ўртасидаги ҳисоб-китобларни олиб боришда ишлатилади;
- қишлоқ хўжалигида хизматлар учун асосан тариф нархларидан фойдаланилади. Ҳозирда қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатадиган МТП хизматлари ана шу нархлардан фойдаланилган ҳолда олиб борилади;
- қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган қурилиш - монтаж ишларида эса асосан смета қиймати нархлари ишлатилади;
- ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалигида шартнома нархлари ҳам кенг қўлланилмоқда.

Қисқа хуласалар

Нарх (баҳо) иқтисодий категория ҳисобланиб, унинг иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти беқиёс. Нарх бозор иқтисодиётининг асосий дастагидир. Маҳсулот қийматининг пулда ифодаланиши, маҳсулот баҳоси, деб юритилади.

Унинг даражаси ҳар қандай маҳсулотнинг рақобат шароитида яшаб қолишини белгилайди. Иқтисодий асосланган нархлар қилинган харажатларни тўлиқ қоплаши ва мақсулотни ишлаб чиқариб сотувчи маълум миқдорда фойда олишни таъминлаши лозим. Лекин маҳсулот нархи унинг қийматидан катта бўлмаслиги талаб қилинади. Албатта, баъзан талаб ва таклиф таъсирида маҳсулотларнинг нархлари уларнинг қийматидан баланд бўлиши, бундай ҳолат қисқа муддат давом этиши мумкин. Маҳсулот нархи унинг қийматидан узоқ муддат баланд бўлиши мумкин эмас.

Маҳсулот ва хизматлар нархлари 3 та функцияни бажаради. Биринчи функцияси — ҳисобга олиш функциясидир. Бу функция ёрдамида маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун қилинган харажатлар ҳисобга олинади. Иккинчи функцияси — рағбатлантириш функциясидир. Нарх орқали у ёки бу маҳсулот ишлаб чиқариш, тадбиркорлик рағбатлантирилади. Тақсимлаш ва қайта тақсимлаш — нархнинг учинчи функциясидир.

Ҳозирда қишлоқ хўжалигида турли нархлар ишлатилади. Бу нархлар, нархлар тизими, деб юритилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Нарх» тушунчаси нимани англатади? Унинг моҳияти нимада?
2. Нархнинг функциялари ва вазифалари нималардан иборат?
3. Иқтисодий асосланган нархлар деганда нима тушунилади?
4. Қишлоқ хўжалигидаги нархлар тизими нималарни кўзда тутади?

Асосий адабиётлар

1. Чурсин А.М. и др. Цены и качество селскохозяйственной продукции: Справочная книга. -М.: Колос, 1984.
2. Сборник закупочных цен на сельскохозяйственую продукцию и сырьё. – М.: Прейскурантиздат, 1976.
3. Цыпкин и др. Агромаркетинг и консалтинг. Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИИТИ-ДАНА, 2000.
4. Серова Е.В. Аграрная экономика. Учебник. -М.: ГУ ВШЭ, 1999.
5. Папов Н.А. Экономика сельского хозяйства: Учебник. - М.: Изд-во «Дело и Сервис», 2000.

XIII боб

ИЛМИЙ - ТЕХНИК ТАРАҚҚИЁТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ИНТЕНСИВЛАШТИРИШ

13.1. Қишлоқ хўжалигини интенсивлаштиришнинг иқтисодий моҳияти

Иқтисодий фан ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг икки йўлини бир-биридан фарқ қилади. Биринчи йўл экстенсив ривожланиш йўли бўлиб, маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиши ишлаб чиқариш жараёнига янги ва янги ресурслар (ер, чорва молларининг сони ва ҳ.к.) жалб қилиш ҳисобига таъминланади. Бунда маҳсулот ҳажмининг кўпайиши асосан ишлаб чиқариш омилларининг кўпайиши ҳисобига юз беради. Масалан, ўтган йили хўжалик 500 гектар ерга дон экиб, ҳар гектаридан 40 центнердан, жами 2000 тонна ялпи ҳосил олган эди. Жорий йилда эса донли экинлардан 3000 тонна ялпи ҳосил олди. Шу 3000 тонна ҳосилни олиш учун жами ўтган йилдагидан 100 гектар кўп ёки 600 гектарга дон экилди. Ҳосилдорлик эса жорий йилда ҳам 40 центнерни ташкил қилди. Маҳсулот ишлаб чиқаришни бу йўл билан кўпайтириш экстенсив йўл ҳисобланади. Албатта, 600 гектар ерга 500 гектар ерга нисбатан кўп уруғлик, кўп меҳнат ресурслари ва бошқа харажатлар сарфланган. Лекин бу харажатлар бир гектар ерга олдинги йил даражасида қолган.

Ишлаб чиқариш ресурсларини кўпроқ жалб этиш натижасида ривожлантиришга экстенсив ривожланиш йўли деб баҳо бериш қабул қилинган. Бу йўлнинг имкониятлари чекланган. Чунки барча ишлаб чиқариш ресурслари - ер, сув, меҳнат ресурслари, техника, хомашёлар, барча барчаси чекланган.

Дарҳақиқат, ҳар бир давлатнинг ҳудуди, ер ресурслари чекланган бўлиб, уни хоҳлаганча кўпайтириш мумкин эмас. Ресурслар чекланган ҳолда инсонларнинг, ишлаб чиқаришнинг талаб ва эҳтиёжлари ўсиб боради. Бундай ҳолда ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг бошқа йўлини топиш зарурати туғилади. Бу йўл – интенсив ривожланиш йўлидир.

Қишлоқ хўжалигининг интенсив ривожланиши – бир гектар ер ёки бир бош чорва молига сарфланаётган меҳнат ва моддий сарфларни ошириш эвазига маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришдир. Ер бирлиги ёки бир бош чорва молига сарфланадиган меҳнат ва моддий харажатлар самарасиз ўсиши мумкин эмас. Интенсив ривожланишнинг иқтисодий моҳияти

шундаки, сарфланаётган меҳнат ва моддий харажатларнинг ўсишига нисбатан олинаётган маҳсулот миқдори тезроқ ўсиши керак. Бошқача қилиб айтганда, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг бир бирлиги таннархи нисбатан камайиб бориши лозим. Масалан, ўтган йили етиштирилган 2000 тонна доннинг ҳосилдорлиги 40 центнерни ҳар бир центнери таннархи 500 сўмни ташкил этади, деб фараз қилайлик. Жорий йилда дон экилган ҳар гектар майдонга меҳнат ва моддий сарфларни 10 фоизга кўп қилдик. Агарда ҳосилдорлик ҳам 10 фоизга ёки ундан камга ошса, интенсив ривожланишнинг самараси 0 га тенг бўлар эди. Бу ҳолда интенсив ривожланишнинг иқтисодий моҳиятини кўрсатиш имкони йўқ. Агарда сарфланган меҳнат ва моддий харажатлар ўсишига нисбатан ҳосилдорлик тезроқ ўсган бўлса, интенсивлаштиришнинг иқтисодий моҳияти очилган бўлар эди. Масалан, харажатлар 10 фоизга ошган ҳолда ҳосилдорлик 12 фоизга ошса, демак, маҳсулот бирлигининг таннархи нисбатан пасайган бўлади. Ана шу тарзда ривожланиш йўли интенсив ривожланиш йўли деб юритилади. Интенсив ривожланиш йўлининг имкониятлари чекланмаган бўлиб, ресурслар танқислиги ёки чекланганлиги шароитида жуда муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли ҳам мамлакат иқтисодиёти тармоқларини, жумладан, қишлоқ хўжалигини интенсивлаштириш ҳар бир давлат иқтисодий сиёсатининг асосини ташкил этади.

13.2. Фан, техника тараққиёти ва интенсивлаштириш

Интенсивлаштириш ўз моҳиятига кўра, қишлоқ хўжалигида маълум чегараларга эга. Масалан, қишлоқ хўжалиги экинларини парваришлашда ҳар бир технологик жараён учун оптимал агротехника муддатлари мавжуд. Ер ҳайдаш учун ер ҳайдовчи трактор, экиш учун маълум миқдордаги экиш агрегати, ҳосилни ўриш учун (дончиликда) комбайнлар бўлиши керак.

Ҳар бир экин тури учун зарур минерал ўғит миқдори белгиланган. Агарда меъёрдан ортиқ минерал ўғит солинадиган бўлса, экиннинг ҳосилдорлигига салбий таъсир этиб, унинг камайишига ҳам олиб келиши мумкин. Бу, ўз навбатида, интенсивлаштиришнинг маълум даражада чекланганлигидан далолат беради. Бу масаланинг ечими фан - техника тараққиётидадир. Фан - техника тараққиёти деганда фаннинг, техниканинг ва технологиянинг барқарор ривожланиб бориши тушинилади. Бошқача қилиб айтганда, фан - техника тараққиёти — мавжуд билимлар натижасида уларнинг бойитилиши ва бойитилган билим асосида янги унумли техникалар, прогрессив технология-

ларнинг яратилишидир. Олдингисига қараганда унумли техника ва технологиялар яратилиши натижасидагина интенсивлаштириш чексиз ривожланитирилиши мумкин.

Фаннинг ривожланиши натижасида ўсимлик ва чорва ҳайвонларининг янгидан - янги хусусиятлари очилмоқда. Натижада, ушбу янги хусусиятлар талабидан келиб чиққан ҳолда технологиялар ўзгаради ва маҳсулот ишлаб чиқариш кўпаяди. Бу борада фан - техника тараққиётининг ишлаб чиқаришни интенсивлаштиришга таъсири чегараланмаган. Ишлаб чиқаришга қишлоқ хўжалиги экинлари янги навларининг жорий этилиши билан интенсивлаштириш янада кучаяди. Масалан, ҳозирда пахта ва буғдойнинг серҳосил навлари яратилмоқда. Бу, ўз навбатида, қишлоқ хўжалигини янги босқичга кўтаради. Ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш ишлаб чиқариш концентрациясини оширади, корхоналарда ишлаб чиқаришни ихтисослаштиришни кучайтиради. Ихтисослашувнинг кучайиши ишлаб чиқаришнинг механизациялашиш жараёнини оширади, маҳсулотлар бирлиги таннархининг нисбатан ошиб кетмаслигини таъминлайди. Бу эса, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самараси ошишига олиб келувчи асосий омиллардан биридир.

13.3. Қишлоқ хўжалигининг интенсивлаштириш даражаси ва иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи кўрсатгичлар

Иқтисодий фан интенсивлаштириш кўрсатгичларини иккига бўлиб ўрганади. Биринчи гуруҳга интенсивлаштириш даражасини ифодаловчи кўрсатгичлар киритилади. Бу кўрсатгичлар интенсивлаштиришнинг бир томонини ифода этади. Яъни, интенсивлаштириш даражаси маълум экин тури, чорва ҳайвонлари учун танланган технология бўйича меҳнат ва моддий харажатлар сарфи оширилишини кўрсатади. Бу кўрсатгичларда бир гектар экин майдонига, бир бош чорва ҳайвонига сарфланаётган (харажатларнинг) ресурсларнинг миқдори ифода этилади. Буларга қуйидагилар киради;

1) Экин майдони бирлигига тўғри келадиган асосий активлар ва айланма маблағларнинг миқдори. Бу хўжаликда мавжуд асосий активлар ва айланма маблағларнинг ўртача йиллик қийматини ер (экин майдони, ҳайдаладиган ерлар ёки қишлоқ хўжалиги ерлари) майдонига бўлиш билан аниқланади.

2) Бир бирлик ер майдонига тўғри келадиган жорий харажатлар миқдори.

3) Бир бирлик ер майдонига тўғри келадиган жонли ва буюмлашган меҳнатнинг умумий миқдори.

4) Бир бирлик ерга тўғри келадиган энергетик қувватлар миқдори.

5) Ҳар 100 гектар ерга тўғри келадиган чорва моллари-нинг бош сони.

Ана шу кўрсатгичлар тизими интенсивлаштиришнинг даражасини ифода этади.

Интенсивлаштиришнинг иқтисодий самарадорлигини ифодалавчи кўрсатгичлар унинг иқтисодий моҳиятини очиб беради. Ишлаб чиқаришни интенсивлаштиришнинг иқтисодий самарадорлиги бир қанча кўрсатгичлар ёрдамида аниқланади. Уларга куйидагилар киради:

1) Ҳосилдорлик, ц/га.

2) Ер майдони бирлигидан олинаётган ялпи маҳсулот.

3) Бир бирлик ер майдонидан олинадиган фойда миқдори.

4) Меҳнат унумдорлигининг ошиши.

5) Маҳсулот бирлиги таннархининг нисбатан пасайиши.

6) Рентабелликнинг ўсиши.

7) Фонд қайтимининг ошиши.

Ана шу кўрсатгичлар тизими ёрдамида интенсивлаштиришнинг самарадорлиги аниқланади.

13.4. Қишлоқ хўжалигини итенсивлаштиришнинг асосий йўналишлари

Ишлаб чиқаришни интенсивлаштиришни доимий ривожлантириш талаб этилади. Қишлоқ хўжалигида интенсивлаштириш қуйидаги асосий йўналишларда олиб борилади: Кимёлаштириш - қишлоқ хўжалигини интенсивлаштиришнинг асосий йўналишларидан биридир. Самарали минерал ўғитларни ишлаб чиқариш, уруғликларга кимёвий ишлов бериш, турли касалликлар ва зараркунандаларга қарши курашиш ва шу кабилар ҳақида гап борганда кимёлаштиришнинг жуда катта аҳамиятга эга эканлигини биламиз. Кимёлаштиришсиз қишлоқ хўжалигида сезиларли муваффақиятга эришиш мумкин эмас.

Қишлоқ хўжалигини интенсивлаштиришнинг бошқа бир йўналиши – ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштиришдир. Меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришнинг самарали фаолият кўрсатиши иш жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш даражасига боғлиқ. Оғир иш жараёнларини машиналар ёрдамида бажариш нафақат иқтисодий самарадорликни оширади, балки оғир ишлардан кишиларни озод қилиш, ижтимоий масалани ҳам маълум даражада ижобий ҳал этишга олиб келади.

Қишлоқ хўжалигини интенсивлаштиришнинг бошқа бир йўналиши ишлаб чиқаришни электрлаштиришдир. Электр имкониятларидан фойдаланмасдан ишлаб чиқаришнинг бугунги ривожини кўриш мумкин эмас.

Фан, техника ва технология ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш ҳам интенсивлаштириш йўналишларидан биридир. Кадрларнинг малакасини, билимини ошириш ҳам энг керакли йўналишлар сифатида юзага чиқади.

Хулоса қилиб айтганда, етиштириладиган маҳсулот миқдори ва сифатини оширишга олиб келадиган, маҳсулот ва хизматлар таннархи пасайишига, меҳнат унумдорлиги ошишига таъсир этувчи барча омиллар эътибордан қолмаслиги ва ўз ўрнида ишлатилиши лозим.

Қисқа хулосалар

Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ҳар қандай давлатнинг бош иқтисодий вазифаларидан биридир. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши энг аввало, фан-техника тараққиётининг ривожланиш даражаси билан белгиланади. Фан ва техниканинг ривожланиши илмий - техник тараққиёт, деганидир.

Фан-техника тараққиёти қишлоқ хўжалигининг интенсив ривожланишини таъминлайди. Ривожланиш экстенсив ва интенсив йўллар билан амалга ошади. Экстенсив ривожланиш йўлида ишлаб чиқаришнинг ўсиши қўшимча ресурсларни ишлаб чиқаришга жалб этиш эвазига олиб борилади. Бунда ер майдонлари, меҳнат ресурслари, чорва молларининг бош сони кўпайтирилиши эвазиги маҳсулот етиштириш ҳажман ўстирилади. Бу йўлнинг имкониятлари чекланган. Чунки ер, меҳнат ва бошқа ресурслар чекланган. Шу сабабли интенсив ривожлантириш энг асосий йўл ҳисобланади. Ишлаб чиқаришни интенсив ривожлантириш деганда бир бирлик ер майдонига ва бир бош чорва молиига сарфланадиган моддий ва меҳнат ресурсларини кўпроқ сарфлаш эвазиги олинадиган маҳсулотни кўпайтириш тушунилади. Бу йўл билан ривожланишнинг имкониятлари жуда катта. Ишлаб чиқаришга экин турларининг янги навлари жорий этилиши ишлаб чиқаришни янги босқичга олиб чиқади.

Интенсивлаштиришнинг даражаси ва иқтисодий самарадорлиги аниқланиб борилади. Интенсивлаштиришнинг асосий йўналишлари: қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини кимёлаштириш, механизация даражасини ошириш ва автоматлаштириш, электрлаштириш ва фан ютуқларини ишлаб чиқаришга янада кенг жорий этишдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Фан-техника тараққиёти» тушунчаси нимани англатади? Унинг моҳияти ва фан-техника тараққиёти иқтисодиётни ривожлантиришда қандай ўрин тутади?

2. Қишлоқ хўжалининг интенсивлаштириш ва уни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари нималарни кўзда тутади?

3. Интенсивлаштиришнинг даражаси ва самарадорлиги қандай кўрсаткичлар орқали ифодаланади?

Асосий саволлар

1. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

2. Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. -Т.: Ўзбекистон, 2000.

3. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. -Т.: Ўзбекистон, 1999.

4. Узбекистан: десять лет по пути формрования рыночной экономики. Под ред. А.Х.Хикматова. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

5. Ўзбекистонда кичик ва ўрта тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш. -Т.: Босқон, 1998.

XIV боб

«ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАРКЕТИНГИ» ТУШУНЧАСИ, УНИНГ МОҲИЯТИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

14.1. «Маркетинг» тушунчаси, унинг моҳияти ва самарадорлиги

Ҳозирги пайтда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда маълум бир истеъмолчиларнинг талабларини аниқлаш ва қондиришга қаратилган маркетингга кўпроқ эътибор қаратилмоқда.

Маркетинг (инглизча market-бозор) – тадбиркор муҳитини, бозорни, истеъмолчининг аниқ талабини ва улар учун ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни кўзда тутишни ўрганишга асосланган, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бозор концепциясидир. Қишлоқ хўжалиги маркетингининг мақсади- талабни шакллантириш ва рағбатлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиси ишининг режалари ва қабул қилинадиган бошқарув қарорларининг асослилигини таъминлаш ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг савдо кўлами, бозор ҳиссаси ва фойдасини кўпайтиришдан иборат. Сотиладиган, яъни бозори чаққон қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш – қишлоқ хўжалиги фермери фаолиятига маркетинг нуқтаи назаридан ёндашишининг асосий нишонидир.

Бошқача қилиб айтганда, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидан олдин, қўлга киритилган маълумотларга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тўлиқ ишлаб чиқариш ва мукаммаллаштириш ва шундан кейингина шу товар билан бозорга чиқиш, қишлоқ хўжалиги фермери конкрет истеъмолчилари талабларини пухта ўрганишни тартибга солиш керак. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириб, кейин уни сотиш билан боғлиқ бўлган қийинчиликларга дуч келмаслик лозим.

Маркетинг – истеъмолчи талаби таҳлили ва назарда тутилишининг илмий ишлаб чиқилган концепцияси. Бу рағбатлантириш, реклама андозаларини ўз ичига олган сотишни ташкил қилиш тизимидир. Маркетинг – пештахтанинг бошқа томонида туриб бизнесга истеъмолчи кўзи билан қарай олишдир. Бу харидор топиш ва уни ушлаб туриш, унга рақобатчига кўра яхшироқ ва тезроқ хизмат кўрсатиш ва унинг талабларини қондириш қобилиятидир. Агар молиявий фаолият соҳасида фермерлар томонидан асосий эътибор маркетинг ёндашувининг қабул қилинишигача нархга эмас таннархга қаратилган бўлса,

маркетинг ишлаб чиқарувчиларни харидор тўлашга тайёр бўлган нархга йўналтиради. Шунга кўра, қишлоқ хўжалиги фермери бюджети ҳам сотиш соҳасидаги талабларга мувофиқ равишда қурилиши керак. Агар олдин корхона биринчи навбатда ишлаб чиқаришга тегишли тадқиқотларни бажарган бўлса, унда маркетинг тизими асосий эътиборни бозордаги аҳволнинг таҳлилига қаратади. Агар қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ассортиментини режалаштириш олдин фақат унинг сифатини яхшилашга қаратилган бўлса, унда маркетинг тизими, асосан, истеъмолчи талабларини ҳисобга олади.

Ишлаб чиқаришга қараб иш тутишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш ва тарқатиш масалалари билан шуғулланаётган мутахассис қишлоқ хўжалиги фермери учун буюртма олувчи сифатида иккинчи даражали роль ўйнайди. Маркетингни назарда тутиб иш юритишда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш бўйича менежер ташкилий тизимдаги бошлиқлардан бири бўлиб, унинг вазифаси бозорнинг товар ва хизматлар билан тўлган қийин шароитларда корхонанинг узлуксиз ва самарали ишлашини таъминлашдан иборат. Айнан тўла бозор, яъни сотувчилар таклифи харидорлар талабидан ошганда, «харидор бозори» маркетинг концепциясини қўллаш ва унинг самарали бўлишини таъминлаш учун асосий шарт-шароит бўлиб хизмат қилади.

Умуман, сотишни ташкил қилиш ва ишлаб чиқариш тизимининг тарихий тараққиёти бозор муносабатларининг хусусияти ва бозорда талаб ва таклифнинг ўзаро муносабатлари билан боғлиқ равишда вужудга келган.

Биринчи босқичда товар сотилишини ташкил қилишнинг ишлаб чиқариш тизими ўз аксини топган «товар - харидор» (харидор талаби таклифни қамраб олади) тизимидир. Бунда сотувчи бозорнинг товарга бўлган талабларидан холи ҳолда уни ишлаб чиқаради ва ҳеч қандай қўшимча харажат ва қийинчиликсиз сотади. Бу усул «сотувчи бозори» шароитида ўз самарасини беради. Бундай ҳолатда ишлаб чиқарувчининг асосий вазифаси — ишлаб чиқариш қувватини ошириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чиқаришни кўпайтириш ҳамда харажатлар ва нарх рақобатини камайтиришдир. Товар сотишни ташкил қилишнинг ишлаб чиқариш тизими аниқ кўриниши — товар тизими бўлиб, унда ишлаб чиқарувчининг асосий эътибори чиқарилаётган товар ва хизматларнинг хосса ва сифатини мукаммаллаштиришга қаратилади. Ишлаб чиқарувчи юқори сифатли товар рекламага муҳтож эмас ва у ҳар доим ўз харидорини топади, деган концепциядан келиб чиқади.

Иккинчи босқичда янада мураккаброқ тип вужудга келади — сотишни ташкил этиш тизими: «товар —> сотишни рағбатлантириш —> истеъмолчи». Бошқача қилиб айтганда, номаълум харидор учун чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини бозорга киритиш тизими. У кўпроқ талаб ва таклиф нисбатан мувозанатда бўлган ёки таклиф талабдан озроқ ошган вазиятга мос тушади. Бозорда шундай ҳолат яратиладики, унда харидорларга керак бўлган товарлар таклиф кўринишида мавжуд бўлади ва сотувчининг вазифасига ахборот бериш, харидорни қизиқтириш ва уни рақобатчиларнинг эмас, балки ўзининг товарини сотиб олишга ундаш киради. Бу ҳолатда сотувчи ўз қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари рекламасига, унинг сотилишини рағбатлантиришга, техник хизмат кўрсатишга ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларга қўшимча харажатлар қилади.

Ундан ташқари, сотувчи учун савдо-сотиқнинг самарадорлигини оширувчи асосий омил қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг сифатини яхшилашдир.

Учинчи босқич — бозор талаблари ва харидорларнинг аниқ эҳтиёжлари билан ишлаб чиқариш вазифаларининг боғлиқлигига асосланган ишлаб чиқариш-сотишни ташкил этиш тизимининг вужудга келиши. Бундай тизим қуйидагиларни ўз ичига олади: «бозорни ўрганиш —> фан янгиликларини жорий этиш —> қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ишлаб чиқарилиши —> талабни шакллантириш ва сотишни рағбатлантириш —> истеъмолчи». Бу тизим «харидор бозори» шароитида қўлланади ва анча кенг тарқалган маркетинг концепцияси ҳисобланади.

Бундай ҳолатда товар айнан бозор учун эмас, балки талаблари бир хил бўлган истеъмолчилар гуруҳи учун ишлаб чиқарилади. Товарлар индивидуаллаштирилади ва ўзига хос устунликларга эга бўлади, бунинг устига, ҳар бир фермер ўз қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорнинг аниқ бир сегментида маълум ва устун бўлишига интилади. Бундан олдин аҳамиятли бир тадқиқот иши мавжуд: бозор, унинг муҳити, истеъмолчиларнинг мотивлари ўрганилади, бозор сегментацияси ўтказилади, қишлоқ хўжалиги фермерининг рақобат устунлиги ва энг мақбул бозор сегменти аниқланади. Бутун бир бу сегмент учун бозор мақсадлари, маркетинг стратегияси ва дастурлари ишлаб чиқилади ва бозорга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини, нарх, сотиш ва рағбатлантириш сиёсати ҳисобига қишлоқ хўжалиги фермерининг рақобатдошлигини мустаҳкамлаш ва кўтариш мақсадида маркетингга таъсир ўтказиш тизимининг меъёрлари ташкил қилинади ва амалга оширилади.

Маркетинг тизими ёпиқ эмас, унинг асосий элементлари

такрорланиши ва кетма-кетлиги шароитида уларнинг янги, замонавий даражаси кузатилади. Бундай пайтда маркетинг хизмати бир вақтнинг ўзида турли қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича ҳар хил маркетинг тадбирларини амалга ошириши зарур бўлади.

Қишлоқ хўжалиги фермерининг ишлаб чиқариш-сотишни ташкил этиш ва илмий-техникавий фаолияти билан бошқариш концепцияси сифатида маркетинг ўтган асрнинг 60-70-йилларида вужудга келган (маркетинг тадқиқотларининг илк куртаклари 30-йилларнинг охирида ва бевосита иккинчи жаҳон урушидан сўнг кузатилган). Унинг пайдо бўлиши, биринчи навбатда, илмий-техникавий тараққиётнинг информацион инфратузилма соҳасидаги ривожи ва қишлоқ хўжалиги ички бошқарувининг такомиллаштирилиши ҳамда кўпчилик товар бозорларида сотишни ташкил этиш борасида бир қанча жиддий қийинчиликларнинг вужудга келишига боғлиқдир. Маълум бир даражада маркетинг концепцияси мақсадли бозорни аниқлаш йўли билан рақобат курашининг куринишини ўзгартиришга ва уни силлиқлашга йўналтирилган.

Маркетинг қишлоқ хўжалиги фаолиятининг барча жиҳатлари билан тўлиқ бошқарув тизимининг муҳим соҳаларидан бирини ўзида акс эттирган ҳолда молиявий, таъминот тизими, хизматларнинг ташкилий тузилганлиги, кадрлар сиёсати билан бошқаришни ўз ичига олиб, унга фаол таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги маркетинги учун қуйидаги асосий ҳолатлар ёки тамойиллар хосдир:

1) қишлоқ хўжалиги бизнесининг истеъмолчилар талабларига қараб иш тутиши;

2) сегментация ва мақсадли бозорни аниқлаш;

3) ишлаб чиқариш ва сотишни ташкил этишнинг актив ва потенциал истеъмолчиларнинг талабларига ва бозор шароитларининг ўзгаришига мослашиши ёки эгилувчан таъсири;

4) янгиликлар киритиш;

5) стратегик режалаштириш ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалиги фермерининг истеъмолчилар талабларига йуналтириши кўп тажриба талаб қиладиган илмий-амалий, тадқиқот ва аналитик ишни, бозор эҳтиёжини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишни, бозор мухити ва истеъмолчининг мотивациясини ўрганишни назарда тутади. Анализ учун бозор ҳажми, нархни ташкил этиш тизими, нарх суръати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг истеъмол хусусияти, ҳамкор қишлоқ хўжалиги фермерлари ишининг қурилиши ва услублари спецификаси, сотишни ташкил этиш каналлари, сотишни рағбатлан-

тириш усуллари, савдо ишининг ўзига хослиги ва бошқалар керак бўлади.

Шу билан биргаликда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг турлари ассортименти тафтиши, ишлаб чиқариш қувватини, моддий-техникавий таъминот тизимини ўз ичига оладиган ишлаб чиқариш-сотишни ташкил этиш имкониятлари ўрганилади; кадрлар таркибининг структураси ва малакаси даражаси, молиявий имкониятлар, сотишни ташкил этиш ва савдо хизматини шакллантириш ва фаолияти характерининг шарт-шароитлари таҳлил қилинади.

Бу тадқиқотларнинг мақсади қишлоқ хўжалиги фермерининг бозорда олиб бораётган фаолияти стратегияси тактикасини аниқлаш ва рақобатчиларга нисбатан кўпроқ омадга ва афзалликка эришишини таъминлашдир.

Бозор, маркетинг муҳити ва истеъмолчилар хоҳишини ўрганишнинг асосий услуби сўров, кузатиш, тест ва тақлид ҳисобланади. Кенг миқёсли ва сермашаққат маркетинг тадқиқотининг асосий шарти — компьютер техникаси, банк маълумотларидан фойдаланган ҳолда яхши жиҳозланган ва тўлиқ ишлаб чиқилган информацион тизимдир.

Сегментация ва мақсадли бозорни аниқлаш қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бир турдаги истеъмол хоҳишлари характери ва маркетинг таъсир чораларига бир типли реакцияси билан ажралиб турувчи истеъмолчилар гуруҳини аниқлашда намоён бўлади. Асосий мақсад — рақобатчи қишлоқ хўжалиги фермерлари билан таққосланган пайтда устунликларга эришиш, ўз ҳаракатларининг самарадорлигини ошириш, ихтилофларни ва бозорда тўғридан-тўғри рақобат кураши кучайишининг олдини олиш. Ундан ташқари, қишлоқ хўжалиги фермери имкониятларига мос келадиган мақсадли бозор сегментининг танлови ҳам кўзда тутилади. Бу танлов қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининининг ҳаракатига қараб интенсив маркетинг фаолиятини амалга оширадиган истеъмолчиларнинг аниқ гуруҳига нисбатан бўлади. Сегментация ва мақсадли бозорни танлаш сотув бозорларининг ўзлаштирилиши ва кенгайтирилиши шароитида қишлоқ хўжалиги фермерининг харажатларни оптималлаштириш ва рақобатдошликни кучайтириш вазифалари билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқариш ва сотишни ташкил этишнинг актив ва потенциал талаб ҳолатларида бозор ва истеъмолчиларнинг аниқ талаблари, нарх ёки бошқа шартлар бўйича ҳамда талаб ва таклифнинг эгилувчанлигига боғлиқ ҳолда қишлоқ хўжалиги фермерининг ишлаб чиқариш-сотишни ташкил этиш фаолиятини бошқаришнинг ҳаракатчанлиги назарда тутилади. Бозор

билан доимий алоқа, бозор сегментининг ўзгаришини пухта ўрганиш ва истеъмолчилар талабларининг ўзига хослигини таҳлил қилиш қишлоқ хўжалиги фермерининг барча фаолиятида ислоҳот ўтказиш ва уни мукаммаллаштиришда асосий йўналишлардан ҳисобланади. Шу билан биргаликда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашда, ишлаб чиқаришда ва сотишда инновацион жараёнлар фаолиятининг шакл ва усуллари ташкилий тузилиши ҳам аниқланади.

Мослашув принципи қишлоқ хўжалиги фермери томонидан ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларинини индивидуаллаштиришга бўлган ёндашувни талаб қилади. Бу тамойил фойдаланилаётган асбоб-ускунани фаол мукаммаллаштириш ва мослашувчан ишлаб чиқариш чизиқлари ва қайта ишлаш марказларини ишлатишни назарда тутадиган фаолиятнинг ишлаб чиқариш ва техник соҳасига урғу беради.

Инновация бошқарувнинг маркетинг концепцияси принципи таркиби сифатида ишлаб чиқариш ва сотишни ташкил этиш фаолиятини қамраб олади. Биринчи навбатда у ишлаб чиқариладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини доимий мукаммаллаштириш, ташқи кўринишини ўзгартириш ва уларни янгилаб бориш, янада мукаммалроқ технология ишларининг янги йўналишларини ишлаб чиқишни назарда тутади.

Инновацион сиёсатга янги бозорларга чиқишнинг янги шакл ва услубларини жорий қилиш, сотишни рағбатлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун реклама фаолиятига янгиликлар киритиш, қишлоқ хўжалиги фермери, ширкат хўжалиги бошқарувида янги хизматларни шакллантириш, товар ҳаракати ва сотишни ташкил этиш тармоғида янги каналларни аниқлаш кабилар киради.

Маркетинг фаолиятининг принципи сифатида стратегик режалаштириш мослашув принципи билан чамбарчас боғлиқ ҳамда унинг мантиқий давоми ва тўлдирувчиси ҳисобланади. Стратегик режалаштириш принципи бозор башоратлари ва илмий-техникавий тараққиёт ривожининг башоратларига асосланган ишлаб чиқариш-сотишни ташкил этиш маркетинг дастурларини тузишни назарда тутади.

Маркетинг дастурлари қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкат хўжалигининг олдига қўйган мақсадларни амалга оширишига қаратилганани, стратегиялар ва меъёрларни ўзида мужассам этади. Улар муҳим даражада тадбиркорларни ноқулай бозор муносабатлари шароитида ишдаги риск даражасини камайтирадиган, қишлоқ хўжалиги фермерининг ривожланишига қулайлик ва барқарорлик яратадиган ва ишлаб чиқариладиган қишлоқ

хўжалиги маҳсулотларининг сотилиш кўлами кафолатли ўсишини таъминлайдиган режали бошқарувнинг янги усулларини шакллантириш нуқтаи назаридан ўзига жалб қилади.

Қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкат хужаликлари ичидаги режалаштириш маркетинг дастурларига таянган ҳолда ўзининг асослилиги ва реаллиги билан ажралиб туради ва маълум даражада бозор рақобатининг кескинлигини юмшатишга хизмат қилади.

14.2. Қишлоқ хўжалиги маркетинги функциялари

Маркетинг функцияси ишлаб чиқариш-сотишни ташкил этиш фаолияти билан бошқарув концепцияси сифатида бошқарувнинг барча турларига хос умумий функцияларга эга. Айнан режалаштириш, ташкил этиш, мувофиқлаштириш, ҳисобга олиш ва назорат маркетинг стратегияси ва дастурини ишлаб чиқишни, маркетинг хизматининг структурасини шакллантиришни, улар фаолиятини бошқа бўлимлар билан мувофиқлаштиришни, маркетинг фаолиятини назорат қилишни ва унинг фаолиятига баҳо беришни кўзда тутади.

Айни вақтда, барча бошқарув жараёнларига хос бўлган бу асосий функциялар маркетинг фаолияти учун махсус бўлган функциялар билан конкретлаштирилган ва тўлдирилган бўлиши мумкин. Унга аналитик, товар ишлаб чиқариш ва сотишни ташкил этиш ва айнан:

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори, бозор муҳити ва истеъмолчилар талабларини комплекс тарзда тадқиқ қилиш;
- бозорни сегментлаш;
- қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкат хўжалигининг ишлаб чиқариш-сотишни ташкил этиш имкониятлари таҳлили;
- мақсадли бозор танлови;
- товар сиёсати;
- нарх сиёсати;
- сотиш (тарқатиш) сиёсати;
- коммуникацион сиёсат (қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабни шакллантириш ва сотишни рағбатлантириш)лар киради.

Бозор, бозор муҳити ва истеъмолчилар талабларини комплекс тарзда тадқиқ қилиш ёки аналитик функция — кўп вақт, молиявий ва информацион ресурсларни ҳамда маркетинг бўйича мутахасисларнинг юқори тайёргарлигини талаб этадиган муҳим ишдир. Бу тадқиқот қуйидаги муҳим йўналишларни қамраб олади:

• маркетинг муҳитини ўрганиш: тадбиркорлик фаолияти географик ва демографик шартларини, иқтисодий ва илмий-техникавий, сиёсий-ҳуқуқий, ижтимоий-маданий хусусиятларини, шу билан бирга, рақобатчи, воситачи, етказиб берувчи қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкатлар фоаолиятининг махсус хусусиятлари ва уларнинг муносабатлари характерини билиш;

• қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорининг жами хусусиятлари таҳлили: талаб, таклиф, сиғим, талаб эластиклиги, нарх эластиклиги, рақобат даражаси;

• муайян қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг истеъмол хусусиятлари ва бозордаги ҳаракати, шу билан бирга истеъмолчилар хоҳиши ва уларнинг товар ҳақидаги тасаввурлари таҳлили;

• бозорнинг қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкат хўжалиги таркиби таҳлили: сотиб олувчи қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкатлар, рақобатчи қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкатлар, бетараф қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкатларни кўриб чиқиш;

• савдо шакллари ва услублари таҳлили;

• бозор сегментларини очиш ва ўрганиш;

• истеъмолчиларни (индивидуал ва коллектив) ва уларнинг сотиб олишдаги ҳатти-ҳаракатларини ўрганиш.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори сегментацияси маркетинг ишининг таркибий қисми бўлиб, бозорни сегментларга, яни бир хил талаб характерига эга бўлган истеъмолчилар гуруҳи ва қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкат хўжаликларининг маркетинг таъсирига бўлган бир турдаги таъсиридир.

Бозор сегментацияси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг индивидуаллаштириш сиёсати билан боғланган. Маркетинг ёндашиши барча истеъмолчиларга ҳисобланган стандарт, универсал товар тайёрлаш заруратидан воз кечади ва бизнеснинг оптималлигини ва рақобат афзаллиги таклифини индивидуаллаштириш ва ранг-баранг қилишда кўради.

Мақсадли бозорни танлаш — маркетинг тадқиқотларининг муҳим қуринишидир, чунки корхона фақат бозор эҳтиёжини ва ўз имкониятларини аниқлабгина бозор талабларини ўз потенциали ва истиқбол ривожланиши билан мослаштира олади ва жамланган маркетинг иши учун муайян бир сегментни самарали равишда танлай олади.

Мақсадли бозорни танлаш бир томондан, бозор сегментлари талаблари баҳоланиши асосида, иккинчи томондан, қишлоқ хўжалиги ўз имкониятлари асосида, улар ўртасидаги мувозанат ва балансни ўрнатиш мақсадида қурилади.

Мақсадли бозор шундай бозор сегментики, унда нафақат

рақобат афзалликлари, балки бир неча рақобат камчиликлари ҳам шу қишлоқ хўжалиги фермери, ширкати ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун рақобатда яхши позицияларни яратиши ва улар учун энг самарали бозор талабини вужудга келтириши мумкин.

14.3. Қишлоқ хўжалиги маркетинги стратегиясини тузиш

Тадқиқотларни олиб бориш натижасида маркетологлар мақсадли бозор ривожланиши прогнозларини, қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкатининг унда ҳаракат қилиш мақсади, стратегияси ва тактикасини, унинг товар, нарх, сотиш сиёсатини ҳамда сотишни рағбатлантириш ва реклама тадбирлари ўтказиш сиёсатини ўз ичига олган қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкатининг ишлаб чиқариш-сотиш фаолиятининг стратегик, тактик ва оператив режаларини тузиб чиқишади.

Муқобил стратегияни ишлаб чиқиш қишлоқда тадбиркорликнинг самарали бўлишини белгилаб беради. Маркетинг бозор стратегияларининг турли хил вариантларини таклиф этади: глобал ва умумий - талаб ҳолати ва даражаси, бозорни қамраш меъёри, бозор улуши, товар ва бозорнинг янгилигига кўра. Маркетинг дастурлари маркетинг фаолиятида жуда ҳам муҳим ўринни эгаллайди, қишлоқ хўжалиги фермерининг бозордаги ўрни қандайдир маънода ана шу дастурларнинг сифатли ишлаб чиқилиши ва самарали амалга оширилишига боғлиқ.

Товар сиёсати қишлоқ хўжалиги фермерининг рақобатдаги позициясини оширишга қаратилган marketing mix комплексининг таркибий қисми бўлган махсус маркетинг дастурини ифодалайди. Бунда бу сиёсат чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг истеъмол хусусиятларини, уларнинг янги турларини ишлаб чиқиш ва рақобатдошлигини ошириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳаётий циклини узайтириш ва уларнинг ассортиментини оптималлаштиришга қаратилади. Бу чоралар танланган бозор сегментида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг сифат таснифлари ва хусусиятларини истеъмолчиларнинг аниқ талаблари даражасига етказиш ва унинг самарали сотилишини таъминлашни кўзда тутади.

Нарх сиёсати қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкатининг бозорда узоқ муддатли ҳаракатидаги нарх стратегиясини ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳар бир гуруҳ ва турига ҳамда бозорнинг аниқ бир сегментига нисбатан қисқа муддатли нарх тактикасини аниқлашни билдиради.

Нарх сиёсати товар нархини ўзгартириб, рақобатбардош-

лигини оширишга имконият яратади (бозор муносабатлари шароитида савдо фаолиятини олиб бориш талаб қилганидек) ва бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда, товар ҳаёт циклининг фазаларини ва бошқа омиллар асосида нарх белгилашни таминлайди.

Одатда, нарх сиёсати бир неча бозор стратегияларини ўз ичига олади: «бозорга ёриб кириш» сиёсати (penetration policy), «қаймоғини олиш» сиёсати (skimming policy), дифференцияланган, дискринимацияловчи, рақобатбардош, обрўли нархлар ва бошқа турдаги нархлар, чегирма ва нархли имтиёзлар сиёсати ва б. Нарх сиёсати, шунингдек, тақрибий миқдорда ифодаланган, белгиланадиган нарх даражасини аниқлаш методологияси ва шартнома нархини ҳисоблаш ва қайд қилиш методикасини ўз ичига олади.

Сотиш сиёсати қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тўғридан-тўғри ва билвосита усуллар орқали сотиш каналларини вужудга келтиришни назарда тутади. Тўғридан-тўғри усул сотиш филиаллари, омборлар, станция ва техник хизмат кўрсатиш марказларининг бевосита ишлаб чиқарувчи қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкат хўжалиги томонидан ташкил қилинишини кўрсатади, яъни ўзининг сотиш тизими орқали. Билвосита усул савдонинг мустақил воситачилар орқали амалга оширилишини билдиради. Қишлоқ хўжалиги фермери интенсив, селектив ва «эксклюзив» сотиш системаларидан фойдаланиши, нолинчи ёки кўп даражали сотиш тармоқларини яратиши, сотишнинг вертикал ва горизонтал структураларини аниқлаши мумкин. Чакана, улгуржи ва ташқи савдо сотиш системаларини ишлаб чиқиш ҳам қишлоқ хўжалиги фермерининг сотиш сиёсатига киради.

Коммуникацион сиёсат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бозорга олиб кирилишига қаратилган тадбирлар комплексини режалаштириш ва амалга оширишни англатади. Бу соҳада турли хил реклама кўринишларидан фойдаланилади, жамоатчилик билан алоқалар ўрнатилади, сотишни рағбатлантириш, сотишдан олдинги ва кейинги хизмат кўрсатиш ҳамда замонавий савдо маркаси, яъни «бренд»лардан фойдаланади.

Маркетинг — қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкат хўжалиги бошқарув фаолиятининг яхлит концепцияси бўлиб, умумий принциплар ва функциялар билан характерланади ва қишлоқ хўжалиги фермерининг ишлаб чиқариши ва сотишни ташкил қилиши истеъмолчиларнинг талабларини қондиришга йўналтирилган. Аммо, қишлоқ хўжалиги фермерини бошқарининг маркетинг концепциясини қўллаш соҳаси ва объектига қараб маркетингнинг турли хил кўринишлари кўрсатилади.

Ривожланиш хусусияти ва ёндашувларидан келиб чиқиб, унинг «менежеристик», «бихевиористик», «интегралланган», «инновацион», маркетингни концепцияси тўғридан-тўғри, стратегик, экологик ва ижтимоий маркетинг турлари мавжуд.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабнинг хусусиятларига қараб қуйидаги маркетинг турлари мавжуд:

- конверсион – негатив, манфий талабни ижобийга айлантиради;
- креатив – бозорда маълум вақтда муайян товарга талаб йўқ бўлса, талабни яратади;
- рағбатлантирувчи – паст даражадаги талабни оширади;
- ремаркетинг – сусаяётган талабни жонлантиради;
- синхромаркетинг – ўзгариб турувчи талабни барқарорлаштиради;
- қўллаб-қувватловчи – оптимал талаб сақланишини таъминлайди;
- демаркетинг – ошиқча юқори талабни пасайтиради.

Маркетинг таклиф қилинаётган товар ва хизматларнинг кўринишларига қараб бир неча турларга бўлинади. Хусусан, маркетинг ўзининг шахсий хусусиятларига эга бўлган истеъмол товарлари маркетинги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари маркетинги, банк ва молия маркетинги, савдо-сотиқ маркетинги, туристик бизнес маркетинги, илмий-техникавий маркетинг, ғоялар маркетинги ва бошқа турларга бўлинади.

Ташкилот ва қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкатининг турига, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган субъектга қараб қуйидаги қишлоқ хўжалиги маркетинг турлари мавжуд: нотижорат ва тижорат ташкилотлар маркетинги, қишлоқ хўжалиги кичик бизнес маркетинги, сайлов олди компаниялар, алоҳида шахслар маркетинги ва бошқалар.

Қисқача хулосалар

Маркетинг (инглиз. Market-бозор) – тадбиркор муҳитини, бозорни, истеъмолчининг аниқ талабини ва улар учун ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни кўзда тутишни ўрганишга асосланган, қишлоқ хўжалиги корхоналарнинг ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бозор концепциясидир. Қишлоқ хўжалиги маркетинги мақсади – талабни шакллантириш ва рағбатлантириш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчиси ишининг режалари ва қабул қилинадиган бошқарув қарорларининг асослилигини таъминлаш ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг савдо кўлами, бозор ҳиссаси ва фойдасини кўпайтиришдан иборат. Сотиладиган, яъни бозори чаққон қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш – қишлоқ хўжалиги фермери фаолияти маркетинг нуқтаи назаридан ёндашишининг асосий нишонидир.

Қишлоқ хўжалиги маркетинги учун қуйидаги асосий ҳолатлар ёки тамойиллар хосдир:

1. Қишлоқ хўжалиги бизнесининг истеъмолчилар талабларига қараб иш тутиши;
2. Сегментация ва мақсадли бозорни аниқлаш;
3. Ишлаб чиқариш ва сотишни ташкил этишнинг актив ва потенциал истеъмолчиларнинг талабларига ва бозор шароитларининг ўзгаришига мослашиши ёки эгилувчан таъсири;
4. Янгиликлар киритиш;
5. Стратегик режалаштириш ва бошқалар.

Тадқиқотлар олиб бориш натижасида маркетологлар мақсадли бозор ривожланиши прогнозларини, қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкатининг унда ҳаракат қилиш мақсади, стратегияси ва тактикасини, унинг товар, нарх, сотиш сиёсатини ҳамда сотишни рағбатлантириш ва реклама тадбирлари ўтказиш сиёсатини ўз ичига олган қишлоқ хўжалиги фермери ва ширкати ишлаб чиқариш-сотиш фаолиятининг стратегик, тактик ва оператив режаларини тузиб чиқишади.

Мукобил стратегияни ишлаб чиқиш қишлоқда тадбиркорликнинг самарали бўлишини белгилаб беради. Маркетинг бозор стратегияларининг турли хил вариантларини таклиф этади: глобал ва умумий - талаб ҳолати ва даражаси, бозорни қамраш меъёри, бозор улуши, товар ва бозорнинг янгилигига кўра. Маркетинг дастурлари маркетинг фаолиятида жуда ҳам муҳим ўринни эгаллайди, қишлоқ хўжалиги фермерининг бозордаги ўрни қандайдир маънода ана шу дастурлар сифатли ишлаб чиқилиши ва самарали амалга оширилишига боғлиқ.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Маркетинг» тушунчаси нимани англатади? Унинг моҳияти нимада?

2. Қишлоқ хўжалиги маркетинги самарадорлиги нималарга боғлиқ?

3. Қишлоқ хўжалиги маркетинги функциялари нималардан иборат?

4. Қишлоқ хўжалиги маркетинги стратегияси қандай тузилади?

Асосий адабиётлар

1. Цыпкин Ю.А., Люкшинов А.Н., Эриашвили Н.Д. Агромаркетинг и консалтинг: Учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.

2. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. – М.: ГУ ВШЭ, 1999.

3. Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства: Учебник. – М.: Изд-во «Дело и Сервис», 2000.

4. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

5. Фролов В.И. Экономический механизм межхозяйственных связей в АПК. –М.: Агропроиздат, 1989.

XV боб

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ

15.1. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг моҳияти ва зарурияти

Бозор иқтисодиёти муносабатлари яхши ривожланган илғор хорижий давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалиги тармоғи давлат томонидан тегишли қонун-қоидалар асосида тартибга солиб турилиши ва қўллаб-қувватланиши лозим.

Умуман олганда, қишлоқ хўжалигини марказлашган режалар асосида давлат томонидан маъмурий усуллар орқали бошқариш тамойилларидан воз кечиб, бу соҳага эркин бозор муносабаталари кириб келаётган бир пайтда давлатнинг аграр ишлаб чиқариш муносабатларига аралашуви ҳаётий заруратга айланади.

Эркин бозор тарафдорлари аграр соҳага хос бўлган бир қатор хусусиятларга (қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозорида соф рақобат имкониятларининг мавжудлиги, аграр ишлаб чиқаришга хос бўлган табиий-биотехнологик омиллар деҳқанлардан мустақил қарорлар қабул қилишни талаб этиши ва бошқ.) таяниб, бу тармоқда эркин бозор мунсабатлари амал қилиши учун қулай шарт-шароитлар мавжуд, деган ғояни илгари сурадилар. Уларнинг фикрича, бозорнинг ўз-ўзини тартибга сола олиш хусусияти, аграр иқтисодиётга давлат аралашувини талаб этмайди ва бунга зарурият ҳам йўқ. Мустақил хўжалик юритиш ва тадбиркорлик эркинлиги эса бозор шароитида фермерларнинг юксак суръатлар билан ривожланишига олиб келиши керак.

Аммо, республикамиз бозор муносабатларига ўта бошлаганидан бери ўтган давр сабоқлари ҳамда илғор хорижий мамлакатларнинг тажрибалари қишлоқ хўжалигини давлатнинг фаол аралашувисиз ривожлантириб бўлмаслигини кўрсатмоқда. Чунки, бозор шароитида аграр соҳа давлат томонидан қўллаб-қувватланмасдан туриб, соҳалараро рақобатга бардош беролмайди.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш заруриятини даставвал қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда қарамоқ мақсадга мувофиқдир.

Қишлоқ хўжалиги мураккаб биотехник технологик ҳамда ижтимоий -иқтисодий тизим сифатида тавсифланади. Унда таш-

килий,иқтисодий ва ижтимоий характердаги омиллар билан биргаликда ер, сув, ўсимлик ва чорва моллари организм, ёруғлик, иссиқлик, ҳаво, табиий иқлим ва жуғрофий жойлашув каби табиий омиллар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ишлаб чиқариш жараёнида турли тавсифдаги ушбу омиллар уйғунлашиб кетади. Ишлаб чиқариш — хўжалик фаолиятига таъсир кўрсатувчи омилларнинг серқирралиги ва мураккаб тизимдан иборатлиги қишлоқ хўжалиги корхоналарининг самарали фаолият кўрсатиш имкониятларини чеклайди. Хусусан, ишлаб чиқариш табиий омилларнинг бир қисмини (об-ҳаво, табиий-иқлим шароити ва ҳ.к.) бошқариш деҳқонларнинг имкониятлар доирасидан ташқарида бўлиб, уларни олдиндан режалаштириб ёки олдини олиб бўлмайди. Аммо, бу омилларнинг қулай ёки ноқулай шароитларда келиши хўжаликнинг якуний молиявий натижаларига кучли таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг табиий иқлим шароитига (жонли организмлар, жуғрофий муҳит, об-ҳаво ва бошқ.) боғлиқлиги деҳқонлар фаолиятини рағбатлантириш ва суғурталаш каби бир қатор ҳимоя воситаларини яратишни талаб қилади.

Деҳқон манфаати томонидан ёндашсак, йил давомида маҳсулот етиштириш учун сарфланган харажатлар табиий офат ва қурғоқчилик туфайли бекорга совурилиши мумкин. Бундай пайтларда унинг кўрган зарарини қисман бўлсада қопламаслик келгуси йил ҳосилига ҳам таҳдид солади. Об-ҳавонинг ноқулай келиши нафақат қишлоқ хўжалиги тармоғида, балки бутун мамлакат миқёсида ҳам қийинчиликлар туғдириши мумкин. Озиқ-овқат танқислиги вужудга келмаслиги учун давлатнинг махсус заҳиралари бўлиши мақсадга мувофиқ. Ҳосил мўл бўлган йилларда давлат озиқ-овқат маҳсулотларининг талабдан ошиқ қисмини деҳқонлардан харид қилиб, махсус омборларда сақлаши ва об-ҳаво ноқулай келиб, танқислик вужудга келган йиллари бу заҳиралардан талабни қондириш мақсадида фойдаланиши мумкин. Бу тадбир ҳозирги вақтда дунёнинг бир қатор илғор давлатларида қўлланиб келинади ва ўзининг ижобий самарасини бермоқда.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг табиий-иқлимий шароитларга боғлиқлиги бу тармоқда баҳолар ва даромадларнинг барқарорлигига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Масалан, қулай об-ҳаво шароитида бозорга талабдан ортиқча маҳсулотнинг кириши баҳонинг кескин пасайишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатни кўпроқ ғалла, сабзавот, полиз, мева ва узум маҳсулотлари бозорида кузатиш мумкин. Баъзан баҳолар-

нинг бундай пасайиши маҳсулот таннархини қоплашга ҳам имкон бермаслиги оқибатида деҳқонлар катта зарар кўради. Табиийки, бундай шароитларда аграр соҳада эркин бозор муносабатлари амал қилаётган бўлса, улар хонавайрон бўлиши турган гап. Ёки иккинчи бир йили об-ҳавонинг ноқулай келиши (қурғоқчилик, сел, жала ва ҳоказо) ҳосилнинг кескин камайиб кетишига ва натижада нархларнинг ҳаддан ташқари қимматлашишига сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда деҳқонлар ҳосилнинг камайиб кетишидан зарар кўрсалар, истеъмолчилар нархларнинг баландлигидан азият чекадилар. Кўриниб турибдики, ҳар иккала ҳолда ҳам деҳқон кўпроқ зарар кўради ва бу ҳолат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш заруриятини юзага келтирувчи омиллардан бири сифатида юзага чиқади.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари биологик жараёнлар билан боғлиқлиги туфайли тез бузилувчан бўлади. Уларни узоқ муддат сақлаш ёки олис масофаларга тешиш имкониятлари анча чегараланган. Қишлоқ хўжалиги корхоналаридан фарқли равишда саноат, савдо ёки хизмат кўрсатиш корхоналари ўз маҳсулотларига баҳо белгилашда анча қулай мавқега эга. Чунки, стеъмолчи сўраётган нарх қониқтирмаса, уларни токи бозорда қулай вазият вужудга келгунга қадар товарларини сотмай сақлаб туришлари мумкин. Қишлоқ хўжалиги корхоналари эса сабзавот, мева ёки сут каби тез бузилувчан маҳсулотларни бозорда қулай вазият келишини кутиб, узоқ вақт ушлаб тураолмайдилар. Бу хил маҳсулотлар маълум муддат ўтгандан сўнг ўзининг истеъмол қийматини йўқотиши мумкинлиги сабабли фермерлар бозорда ташкил топган нархлар даражаси билан қаноатланишга мажбур бўладилар.

Иккинчи томондан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи корхоналар республикамизда кўпчиликни ташкил этади ва эркин бозор ҳукм суриб турган шароитда улар ҳеч қачон ўзаро келишиб, маҳсулотларига юқори нарх белгилай олмайдилар, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида нисбатан идеал рақобат ҳукм суради. Одатда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабнинг ўзгариши унчалик катта бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, унга бўлган талаб эластикликка эга эмас (ёки жуда паст эластикликка эга).

Аксинча, қишлоқ хўжалигига моддий-техника ресурслари етказиб берувчи ҳамда уларга турли хизматлар кўрсатувчи корхоналар ҳудудлар миқёсида камчиликни ташкил этиб, баъзан монопол мавқега эга эканлиги билан характерланади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари харид қиладиган саноат маҳсулотлари

(техника, минерал ўғит, ёқилғи ва ҳ.к.) нархи кўп ҳолларда тез суръатлар билан ўсади. Натижада қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳолари билан бу тармоқ учун зарур бўлган саноат товарлари ёки хизматлар баҳолари ўртасида йирик номутаносиблик (баҳолар диспаритети) вужудга келади. Бу эса, ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи корхоналар фаолиятининг иқтисодий самарасини пасайтиради ёки умуман, зарарли қилиб қўяди. Бундай ҳолат ҳеч бир мамлакат манфаатига мос тушмайди. Бундай вазиятда давлат қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун ноқулай бўлган баҳолар номутаносиблигини бартараф этиш ва моддий техника таъминоти ҳамда хизмат кўрсатувчи корхоналарнинг монопол мавқеини чеклаш чораларини кўришга мажбур бўлади.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш зарарияти бу тармоқда капитал айланишининг хусусиятларидан ҳам келиб чиқади.

Маълумки, саноат, савдо, молия бозорлари каби бир қатор тармоқларда капитал айланиши қишлоқ хўжалигидагига нисбатан бир неча марта юқоридир. Капитал қанча тез айланса, шунчалик кўп фойда келтириши туфайли қишлоқ хужалигида капиталнинг секин айланиши бу тармоққа инвестиция имкониятларини кескин чегаралайди.

Аммо, ерларнинг мелиоратив ҳаолатини яхшилаш, янги ерларни ўзлаштириш ва суғориш тармоқларини барпо этиш, ишлаб чиқаришни техник қуроллантириш, фан-техника ютуқлари ва илғор технологияларни жорий этиш, экологик вазиятни барқарор ушлаб туриш каби муҳим тадбирларни амалга ошириш учун йирик капитал маблағлар талаб этиладики, бу тадбирларни ёлғиз қишлоқ хўжалиги корхоналарининг маблағлари ҳисобидан амалга ошириб бўлмайди. Бунинг учун давлат бюджети ҳисобидан махсус маблағлар ажратилиши мақсадга мувофиқ. Ва ниҳоят, фермер хўжаликларининг ижтимоий ривожланиши, яъни улар учун йўллар барпо этиш, газ, сув, электр таъминоти, ижтимоий маданий объектлар қуриш каби умумдавлат аҳамиятига эга бўлган муаммолар мавжудки, бу муаммоларни давлат ҳомийлигисиз ечиб бўлмайди.

15.2. Давлатнинг қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашдаги асосий вазифалари, уларни амалга ошириш шакллари ва усуллари

Миллий аграр иқтисодиётнинг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда давлатнинг қишлоқ хўжалигини тартибга солиш

ва қўллаб-қувватлашдаги асосий вазифалари сифатида қуйидагиларни белгилаш мумкин:

1. Ҳуқуқий тартибга солиш вазифаси — давлат аграр иқтисодиёт барқарор ривожланишини ва ҳар бир хўжалик юритувчи субъект тенг шароитларда фаолият юритишини таъминлашга имкон берувчи меъёрлар ҳамда қонунларни қабул қилиш орқали, ижтимоий- иқтисодий жараёнларнинг ҳуқуқий асосларини яратишни назарда тутади.

2. Барқарорлаштириш вазифаси — аграр иқтисодиётда инқирозли ҳолатларни бартараф этиш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг пасайишига йўл қўймаслик ва агросаноат мажмуи таркибининг мутаносиблигини таъминлаш билан боғлиқ.

3. Тартибга солиш вазифаси — хўжалик юритувчи субъектларнинг самарали фаолият юритишини таъминлаш мақсадида бозор тузилмалари билан давлат бошқарувининг ўзаро манфаатлилиги ҳамда уйғунлигини шакллантиришдан иборат.

4. Рағбатлантириш вазифаси — миллий иқтисодиёт доирасида қишлоқ хўжалигида фан-техника тараққиётини, хусусий тадбиркорликни, адолатли рақобат курашини ёки бошқа устувор йўналишларни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш чораларини ифодалайди.

5. Тақсимлаш вазифаси - ижтимоий адолат ва ҳимоялаш воситаси сифатида даромадларни қайта тақсимлаш, шунингдек, ички маҳсулот таркибини ўзгартириш мақсадида ресурслар тақсимотига тузатишлар киритиш билан боғлиқ.

6. Ижтимоий кафолатлаш вазифаси — қишлоқ хўжалигида ижтимоий таъминот ва аҳоли ночор қатламларини ҳимоялашнинг самарали тизимини яратиш, ишлаб чиқариш ва тақсимотнинг ижтимоий йўналтирилганлигини таъминлаш, таълим, соғлиқни сақлаш ва маданий тадбирларга бўлган эҳтиёжни қондириш билан боғлиқ чора-тадбирларни ўз ичига олади.

7. Муҳофаза қилиш вазифаси аграр ишлаб чиқаришни салбий характердаги ташқи таъсирлардан (масалан, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, қурғоқчилик ёки табиий-офатлар ва бошқ.) сақлаш, миллий товар ишлаб чиқарувчиларни ташқи экспортёрлардан ёки жаҳон бозоридаги кучли рақобатдан ҳимоялаш каби вазифалардан иборат.

8. Назорат этиш вазифаси - қишлоқ хўжалигида қонуний-меъёрий ҳужжатлар, ҳукумат қарорлари ва давлат андозаларининг бажарилиши устидан назорат ўрнатиш билан боғлиқ.

9. Ташқи иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш вазифаси — халқаро бозорларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортёрларининг манфаатларини ҳимоялаш, божхона таъриф-

лари ва солиқлар орқали экспортга йўналтирилган маҳсулотлар яратишни рағбатлантириш, улар учун қулай иқтисодий муҳит ҳосил қилиш тадбирларидан иборат.

10. Истиқболни белгилаш вазифаси — қишлоқ хўжалигини истиқболда ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилаш, барқарор аграр тараққиётнинг самарали вариантларини изчил амалга оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида давлатнинг қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашдаги энг муҳим вазифаларидан бири — тадбиркорлик ташаббуси ва танлов эркинлигига, мустақил хўжалик юритиш ҳуқуқи ва ўз хусусий мулкига эга бўлган бозор хўжалигининг субъекти тадбиркорларни шакллантириш ҳамда уларнинг соғлом рақобат ва тенг хўжалик юритиш шароитларида фаолият кўрсатишини таъминловчи ҳуқуқий-меъёрий асосларни яратишдир. Давлат тадбиркорларнинг бутун ижодий ва меҳнат қобилиятларини юзага чиқариши ҳамда улар хўжаликни бошқариш жараёнларини тўсиқсиз амалга оширишлари учун зарур бўлган барча шарт-шароитларни, яъни тадбиркорлик ва танлов эркинлигини қонунан мустаҳкамлаб қўйиши керак. Шу билан бирга давлат тегишли қонуний ҳужжатлар орқали бозор шароитида хўжалик юритиш қоидаларини белгилайди.

Давлатнинг яна бир муҳим вазифаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига барқарор талаб ва таклифнинг шаклланишини қўллаб-қувватлашдир. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига барқарор талабни шакллантириш учун аҳолининг даромадларини ўстириш ва қайта тақсимлаш, истеъмол учун зарур бўлган баъзи маҳсулотларнинг баҳоларини тартибга солиш каби тадбирлар қўлланилади. Давлат истеъмол учун зарур бўлган ҳамда стратегик аҳамиятга эга бир қатор маҳсулотларга давлат буюртмаларини шакллантириш орқали ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига барқарор талабни юзага келтиришга ҳисса қўшади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига барқарор таклиф ҳажмини қўллаб-қувватлаш бевосита хўжаликларда ишлаб чиқаришни оптималлаштириш, уларнинг моддий-техник салоҳиятини ошириш, соҳага энергия ва ресурсларни тежаш имконини берувчи илғор технология ҳамда фан-техника ютуқларини жорий этиш (баҳолар паритетини сақлаш, солиқ, молия-кредит, ва суғурта тизими) орқали ишлаб чиқариш — молиявий фаолиятда қулайлик ҳамда имтиёзлар яратиш орқали таъминланади.

Давлатнинг учинчи муҳим вазифаси — қишлоқ хўжалиги корхоналарининг самарали фаолият юритишга етакловчи соғлом рақобат муҳитини шакллантиришдир. Бунинг учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорининг очиқлигини ҳамда адолатли

рақобат муҳитини яратиш, носоғлом рақобат ва монополияга қарши курашнинг самарали воситаларини қўллаш чоралари амалга оширилади.

Давлат қишлоқ хўжалиги корхоналарининг жаҳон қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат бозорларида тенг ҳуқуқли субъект сифатида қатнашиши учун қулай шарт-шароитларни яратиб бермоғи лозим. Бунинг учун давлат:

• қишлоқ хўжалиги корхоналарининг экспортга йўналтирилган рақобатбардош маҳсулотлар етиштиришга рағбатини ошириш;

• маҳаллий бозорларда уларни ташқи экспортёрлар рақобатидан етарли даражада ҳимоялаш (протенционизм) воситаларини ишга солади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг энг муҳим вазифаларидан бири қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш ҳамда ижтимоий инфратузилмаларни барпо этишга кўмаклашишдир. Бу вазифани амалга ошириш деҳқонларга моддий-техник ресурслар етказиб берувчи, маҳсулотларни сақлаш, ташиш, қайта ишлаш ва сотишга кўмаклашувчи хизмат кўрсатувчи корхоналар тармоғини яратиш, банк, молия ва қимматли қоғозлар бозори, фонд биржалари ва ярамаркалар, ахборот - маслаҳат марказлари ҳамда деҳқонлар манфаатларини ҳимоя қилувчи уюшмалар, фондларни ташкил этиш ва ривожлантиришни назарда тутади.

Давлатнинг қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасидаги вазифалари маълум бир тамойилларга таяниб амалга оширилади. Бу тамойилларни қуйидагича тавсифлаш мумкин:

• қишлоқ хўжалигининг иқтисодий моҳиятини, миллий иқтисодиётни ривожлантириш ва аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашда унинг тутган ўрнини ва аҳамиятини илмий тушуниш;

• зарурият ва етарлилик даражасидаги протекционизм сиёсати;

• қишлоқ хўжалигини мақсадли-дастурий тартибга солиш;

• давлат ҳомийлигининг доимий кафолатланиши;

• қўллаб-қувватлаш тадбирларининг табақаланган ҳолда қўлланилиши;

• давлат аралашувининг рағбатлантирувчи йўналишга эгалиги;

• давлат аралашувининг ижтимоий йўналтирилганлиги.

Давлат ўзининг қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашга оид вазифаларини турли шакл ва усулларда амалга оширади. Танланган мезоннинг хусусиятларидан келиб чиқиб, уларни қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Давлатнинг аграр соҳа иқтисодий жараёнларига таъсири даражасига кўра, тартибга солишнинг бевосита ва билвосита усуллари мавжуд. Давлатнинг қишлоқ хўжалигига бевосита таъсир кўрсатиши хўжалик юритувчи субъектларни ўз танлов эркинлигидан келиб чиқиб эмас, балки давлат томонидан белгиланган қонуний-меъёрий қоидалар асосида бошқарув қарорлари қабул қилишга мажбур этади. Бунга солиқ қонунчилиги, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритиш бўйича йўриқномалар ва бошқалар мисол бўлади.

Билвосита усуллар ёрдамида давлатнинг қишлоқ хўжалигига таъсири такрор ишлаб чиқаришнинг макроиқтисодий нисбатларини таъминлаш мақсадида хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятини иқтисодий дастаклар ёрдамида тартибга солишни кўзда тутади. Бунда давлат иқтисодий субъектлар томонидан қарорлар қабул қилиш жараёнига тўғридан-тўғри аралашмайди, балки бу қарорларни давлатнинг иқтисодий сиёсатига мос бўлишини рағбатлантиради.

2. Ташкилий – институтционал мезонга кўра давлатни қишлоқ хўжалигини тартибга солишнинг маъмурий ва иқтисодий усуллари фарқ қилади. Маъмурий усуллар хўжалик юритувчи субъектлар учун қонуний ва меъёрий шарт-шароитларни вужудга келтириш билан боғлиқ ҳуқуқий инфратизимни шакллантиришга оид чора-тадбирлар мажмуасини ўз ичига олади. Унинг вазифаси тадбиркорлик фаолияти учун барқарор ҳуқуқий шароитлар яратиш, рақобат муҳитини муҳофаза қилиш, мулк ҳуқуқи ва тадбиркорлик эркинлигини ҳимоя қилиш каби тадбирлардан иборат.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш маъмурий усулларининг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- улар давлат ҳокимиятининг қудрати ва салоҳиятига таянади;

- уларни амалга ошириш билан боғлиқ қўшимча моддий рағбатлантирувчи чоралар яратишни шарт қилиб қўймайди;

- тақиқлаш, рухсат бериш ва мажбурлаш тадбирларини (квотлаш, лицензия бериш, меъёрий нормаларни белгилаш ва ҳ.к.) ўз ичига олади.

Маъмурий бошқарув ўз табиатига кўра, бозорга хос тартибга солиш ҳаракатига тўсиқлик қилади. Бироқ ривожланган бозор шароитида ҳам бошқаришнинг маъмурий усуллари ўз аҳамиятини сақлаб қолади ва зарур бўлганда улардан фойдаланилади. Хусусан, бозор иқтисодиёти ривожланган ҳамма мамлакатларда маъмурий усуллар воситасида монополияга қарши сиёсат амалга оширилади.

Иқтисодий усуллар ёрдамида давлат бозор жараёнларининг ривожланишини давлатнинг иқтисодий сиёсатига мос йўналишга солиш учун таъсир этиш чораларини қўллайди. Иқтисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солишнинг маъмурий усуллари бозор хўжалигининг ўз-ўзини бошқариш механизмига қаршилик қилса, иқтисодий усуллар улардан фаол фойдаланишни рағбатлантиради.

Иқтисодиётни тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий усулларига қуйидагилар киради:

- бюджет — солиқ сиёсати;
- пул-кредит сиёсати;
- ташқи иқтисодий фаолиятни муқобиллаштириш;
- иқтисодий режалаштириш, дастурлаш ҳамда истиқболни белгилаш.

Бюджет — солиқ тизими хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини давлат томонидан бевосита тартибга солишнинг самарали дастакларидан бири ҳисобланади. Давлат бюджетининг харажатлар қисми орқали даромадларни қайта тақсимлаш, қишлоқ хўжалиги соҳасида фан-техника тараққиёти ютуқларини жорий этиш ва илмий тадқиқотлар олиб бориш, аграр иқтисодиётнинг муҳим тармоқларига давлат инвестицияларини йўналтириш ҳамда қишлоқда ижтимоий инфратузилмаларни барпо этиш мумкин бўлади.

Солиқ тизими орқали қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятини рағбатлантириш (солиқ имтиёзлари ва бошқ.) амалга оширилади. Чунки, прогрессив солиқ тизимидан нотўғри фойдаланиш, яъни унинг меъёрини ҳаддан ташқари ошириб юбориш иқтисодий тараққиётга салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бу, биринчи навбатда, юқори унум билан меҳнат қилиш ва юқори даромад олишга бўлган манфаатни, инвестицияларга бўлган рағбатни йўққа чиқиши билан изоҳланади.

Пул-кредит тизими давлатнинг қишлоқ хўжалигига билвосита таъсир кўрсатиш усулларидан биридир. Пул-кредит тизими орқали:

- мақсадли кредитлар бериш;
- кредит беришнинг юқори чегараларини белгилаш;
- банк фоизларининг даражаси устидан бевосита назорат ўрнатиш;
- кредитлар бўйича фоиз ставкаларини тартибга солиш;
- тижорат банкларини қайта молиялаш меъёрларини тартибга солиш каби иқтисодий рағбатлантириш чоралари қўлланилади.

Иқтисодий режалаштириш, дастурлаш ҳамда истиқболни

белгилаш (прогнозлаш) орқали давлат иқтисодий жараёнларга билвосита таъсир кўрсатади ва улар хусусий тармоқ субъектлари учун тавсия мазмунига эгадир. Давлат истиқболни башорат қилиш орқали келгусида кўзда тутилган вазифалар самарали амалга оширилишининг оптимал вариантларини изласа, иқтисодий дастурлар орқали маълум бир тармоқ, ҳудуд ёки устувор вазифаларни ривожлантириш масалаларини ҳал этади.

Давлат ўзининг реал ҳокимияти кучидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалигини маъмурий усуллар ёрдамида тартибга солса, иқтисодий ёки институционал усуллар ёрдамида уларни қўллаб-қувватлаш чораларини амалга оширади. Эркин бозор муносабатлари ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда давлатнинг маъмурий усуллар ёрдамида тартибга солиш даражаси камайиб боради. Аммо, унинг аҳамияти сақланиб қолади. Негаки, хусусий мулк ва тадбиркорлик эркинлиги дахлсизлигини ҳимоялаш монополияни чеклаш, қонун устуворлигини таъминлаш, экологик мувозанатни сақлаб туриш каби муҳим тадбирларни фақатгина кучли давлат ҳокимияти ва маъмурий усуллар орқалигини таъминлаш мумкин.

Шу билан бирга иқтисодий ва институционал усуллар орқали фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш кўпроқ аҳамият касб этиб бораверади.

Давлатнинг қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тадбирлари илмий-амалий жиҳатдан асосланган ҳамда ижобий натижаларни таъминлашга йўналтирилган бўлсагина ўз самарасини беради.

15.3. Ўзбекистон Республикасининг аграр сиёсати ва уни такомиллаштириш йўллари

Ўзбекистонда амалга оширилаётган давлат аграр сиёсати биринчи навбатда мамлакатда мустаҳкам озиқ-овқат базасини, ер ва сувдан оқилона фойдаланиш шарт-шароитларин яратиш, мулкчиликда давлат монополиясини кескин чеклаш ва хусусий мулк эгалиги ҳамда мулкчиликнинг бошқа шаклларига кенг йўл очиш, турли мулкчилик шаклидаги қишлоқ хўжалиги корхоналарига тенг ривожланиш имкониятларини таъминлаш, қишлоқда тадбиркорликнинг кенг ривожланишига эришиш ва уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш масалаларига қаратилган.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасида қуйидаги ишлар амалга оширилмоқда:

• қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг меъёрий-ҳуқуқий негизини такомиллаштириш;

• қонунда кўрсатилган ҳуқуқлари бузилишига йўл қўймаслик;

• уларнинг ички фаолиятига аралашувнинг ҳар қандай кўринишига йўл қўймаслик;

• қишлоқ хўжалигида мақбул баҳо сиёсатини юритиш, доимий равишда қишлоқ хўжалиги ва саноат товарлари орасидаги баҳолар паритетини сақлаб бориш;

• даромадлар пасайиб кетишига йўл қўймаслик;

• илғор технология ва техникалар билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш;

• фуқаролар тадбиркорлик фаолияти билан эркин шуғулланишлари ва ундан манфаатдорлигининг кафолатлари ва шароитларини таъминлаш, уларнинг ишбилармонлик фаоллигини ошириш ҳамда қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини муҳофаза қилиш;

• молия-кредит тизимини такомиллаштириш ҳамда корхоналарнинг кредит манбалари ва сармояларидан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш;

• ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи инфратузилмаларни кенгайтириш ва ривожлантириш;

• улгуржи ва майда улгуржи савдони ривожлантириш, корхоналарнинг хомашё, ахборотлар ва технологиялардан эркин ва тўсиқларсиз фойдаланиш имкониятини кенгайтириш, кичик ва ўрта бизнес корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни ички ва ташқи бозорларда сотиш тизимини такомиллаштириш;

• қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолияти кўрсаткичларининг бухгалтерлик ҳисоби ва таҳлили тизимини такомиллаштириш, улар учун давлат статистика, бухгалтерия ва солиқ ҳисоботининг соддалаштирилган тартибини жорий этиш;

• кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини ривожлантириш;

• пул-кредит тизимининг барқарор фаолиятини таъминлаш учун суғурта тизими аҳамиятини ошириш;

• ерга мулкчилик, ер ва сувдан самарали фойдаланиш механизмини шакллантириш.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини тартибга солиш, мувофиқлаштириш ва қўллаб-қувватлаш ишлари билан тегишли давлат бошқаруви органлари, Қишлоқ ва сув хўжалиги Вазирлиги, Деҳқон ва фермер хўжаликлари уюшмаси ҳамда бошқа тузилмалар шуғулланадилар. Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси, Бизнес-фонд, Бандликка кўмаклашиш

жамғармаси, тижорат банклари, «Мадад», «Биржасавдосуғурта», «Агросуғурта» суғурта агентликлари ва бошқа институционал тузилмалар корхоналарга бизнес-режа тузиш, имтиёзли кредитлар олиш ва уларни амалга оширишга кўмаклашадилар. Бунда тижорат банклари, турли жамғармалар имтиёзли кредит ажратиш билан ёрдам берса, суғурта агентликлари кредит хатари ва бошқа фавқулодда ҳолатлардан суғурталайди.

Қишлоқ хўжалигида ислоҳотларнинг ҳуқуқий-меъёрий базасини яратиш корхоналарнинг иқтисодий эркинлигини таъминлаш ҳамда уларнинг қонуний бизнес билан шуғулланишларига имкон берувчи ҳуқуқлари ва имтиёзларини кафолатлашнинг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш ва мувофиқлаштириш борасида мустаҳкам ҳуқуқий-меъёрий асос яратилган. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Фуқаролик Кодекси», «Ер кодекси», «Солиқ Кодекси», «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги, «Ширкат хўжалиги тўғрисида»ги, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг бир қатор фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатлар республикамизда қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг турли жиҳатларини тартибга солиб туради ва уларнинг хўжалик фаолиятига давлат органлари ва ташкилотларнинг ҳамда бошқа органлар ва ташкилотларнинг, улар мансабдор шахсларининг аралашувига йўл қўйилмайди. Давлат тадбиркорларнинг эркинлиги, ҳуқуқларини ҳимоя қилади ва уларнинг фаолиятига асоссиз аралашувларни чеклаб туради.

Республикамиз қишлоқ хўжалигида хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш мақсадида фермер хўжаликларининг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш борасида муайян ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунининг 29-моддасида: «Давлат қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштириш ва уни реализация қилиш билан шуғулланувчи фермер хўжаликларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига риоя этилишини кафолатлайди», - деб эътироф этилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 22 августдаги 347-сонли «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш ҳамда ҳисобга қўйиш тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори билан тадбиркорлик субъектларини, жумладан, фермер хўжаликларини давлат рўй-

хатига олиш ва ҳисобга қўйишнинг енгиллаштирилган тартиби жорий этилди. Унга кўра, тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатига олиш «бир йўла» тамойили асосида, уларни автоматик тарзда ҳисобга қўйиш билан амалга оширилади. Қарорга мувофиқ туман ҳокимиятлари таркибида давлат рўйхатига олиш бўйича махсус хизмат ташкил этилган бўлиб, унинг ходимлари тадбиркорни давлат рўйхатидан ўтказиш билан боғлиқ барча ҳужжатларни тайёрлаш, уларни йўл фонди, меҳнат, бандлик ва ижтимоий таъминот бўлими, солиқ ҳамда статистика органларида ҳисобга қўйиш ишларини ўзлари амалга оширадилар.

Фермер хўжалигини ер ижараси билан боғлиқ барча ҳужжатлар тайёр бўлган тақдирда давлат рўйхатига олишнинг умумий муддати (ички ишлар бўлимидан муҳр ҳамда бурчак штампини тайёрлашга рухсат олишни ҳам қўшиб ҳисоблаганда) 12 кундан ошмаслиги лозим.

Кузатишларнинг кўрсатишича, фермер хўжаликларини давлат рўйхатига олишнинг бу енгиллаштирилган тартиби жорий этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Чунки, қарор қабул қилингунга қадар фермер хўжалиги ташкил этиш истагида бўлган фуқароларни рўйхатга олиш ишлари асоссиз равишда, турли маъмуриятчилик ва сансоларлик туфайли чўзиб юборилар эди.

Фермер хўжаликлари қонунда белгилаб берилган тартибда ҳисоб ва ҳисобот ишларини юритадилар. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 23 февралдаги «Кичик ва ўрта бизнес корхоналари учун ҳисоботлар юритилишини қисқартириш ҳамда соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 65-сонли қарорига мувофиқ 2000 йилнинг I-чорагидан фермер хўжаликлари учун максимал қисқартирилган ва соддалаштирилган ҳисобот шакли ҳамда уни тақдим этиш белгилаб берилган.

Республикамизда фермер хўжаликларини ҳуқуқий жиҳатдан ҳимоя қилиш билан бир қаторда уларни иқтисодий дастаклар орқали ҳар томонлама рағбатлантириш чоралари ҳам амалга оширилмоқда. Давлатнинг иқтисодий рағбатлантириш чоралари қуйидаги механизмлардан ташкил топади:

- молия-кредит тизими орқали қуллаб-қувватлаш;
- табақаланган ва имтиёзли солиқ тизимидан фойдаланиш;
- баҳолар паритетини сақлаш;
- ташқи иқтисодий фаолиятни рағбатлантириш ва бошқалар.

Давлатнинг фермер хўжаликлари фаолиятини иқтисодий дастаклар орқали қўллаб-қувватлаш чоралари фермер хўжаликларининг ривожланишига қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида давлат томонидан бериладиган иқтисодий рағбат-

лантириш чораларидан ташкил топади. Бундай чора-тадбирлар сирасига солиқлар тўлашда енгилликлар бериш, имтиёзли шартлар ва фоизларда кредитлар бериш, давлат буюртмаси бўйича харид қилинадиган маҳсулотларга кафилланган баҳолар белгилаш, экспорт-импорт операцияларида қулай тарифлар ва тўловлар ўрнатиш каби иқтисодий дастаклар киради.

Фермер хўжаликларига солиқ тўлашда сезиларли енгилликлар жорий этилган. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ улар дастлаб ташкил этилганидан бошлаб 2 йил мобайнида ягона ер солиғи тўлашдан озод этилган. Кейинги йилларда эса улар бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари билан тенг шароитларда ер майдонининг жойлашган ўрни ва тупроқнинг унумдорлиги даражасидан келиб чиқиб белгиланадиган балл-бонитетлар асосида ягона ер солиғи тўлайдилар.

Фермер хўжаликларини молия-кредит тизими орқали қўллаб-қувватлаш биринчи навбатда имтиёзли кредит бериш механизмини қўллаш ҳамда кафолатлаш жараёнини ривожлантириш билан характерланади. Ҳозирги кунда «Кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш давлат дастури» доирасида деҳқон ва фермер хўжаликларига давлат маблағлари, тижорат банкларининг имтиёзли жамғармаси ҳамда айнан шу мақсадлар учун ташкил этилган бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари ҳисобидан имтиёзли кредитлар бериш амалда қўлланмоқда. Бундай имтиёзли кредитлар учун фоиз тўловлари Марказий банк (МБ) томонидан қатъий белгиланиб, МБ қайта молиялаш ставкасининг 50 фоизидан юқори бўлмайди. Шунингдек, деҳқон ва фермер хўжаликлари учун кредитнинг гаров таъминотини яратишда давлат ёки бюджетдан ташқари жамғармаларнинг кафолат тизимини яратишга ҳам эътибор берилмоқда.

Давлатнинг фермер хўжаликлари ривожланишига кўмаклашувчи институционал ва инфратузилмаларни қўллаб-қувватлаши муҳим аҳамият касб этмоқда. Бу вазифани амалга ошириш фермер хўжаликларига моддий-техник ресурслар етказиб берувчи, маҳсулотларни сақлаш, ташиш, қайта ишлаш ва сотишга кўмаклашувчи хизмат кўрсатувчи корхоналар тармоғини яратиш, банк, молия ва қимматли қоғозлар бозори, фонд биржалари ва ярмаркалар, ахборот-маслаҳат марказлари ҳамда фермерлар манфаатларини ҳимоя қилувчи уюшмалар, фондларни ташкил этиш ва уларни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларни яратишни назарда тутади. Давлат бу йўл билан фермерликнинг ривожини билвосита қўллаб-қувватлайди. Кейинги йилларда бу йўналишда бир қатор муҳим қарорлар қабул қилинди ва амалга оширилмоқда. Хусусан, Вазирлар Маҳкама-

сининг 2002 йил 5 январдаги 8-сонли қарорига мувофиқ фермер хўжаликларига айлантирилаётган хўжаликлар ҳудудида барпо этилаётган бозор инфратузилмаси объектларининг ишлаб чиқариш, моливий ва моддий-техника базасини ривожлантиришни рағбатлантириш мақсадида фермер хўжаликларини минерал ўғитлар ва ёнилғи-мойлаш материаллари билан таъминлаш бўйича бўлинмалар мулк солиғи ва ер солиғи тўлашдан, сувдан фойдаланувчилар уюшмалари хизматлари қўшилган қиймат солиғи, фойда ва мулк солиғи ҳисобланиши ва тўланишидан икки йил муддатга озод қилинди.

Фермер хўжаликлари сифатида қайта ташкил этилаётган қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳудудида тузилаётган муқобил машина-трактор парклари солиқ солиш шартлари ва қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига кўрсатилаётган хизматлар (ер ҳайдаш, экиш, ишлов бериш, ҳосилни йиғиштириш ва бошқалар) учун ҳисоб-китоблар бўйича «Ўзагромашсервис» уюшмаси вилоят бирлашмаларининг машина-трактор паркларига тенглаштирилди. Шунингдек, фермерлар ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналарига лизинг хизмати кўрсатувчи корхоналарга ҳам бир қатор имтиёзлар берилган. Хусусан, Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 2 ноябрдаги «Қишлоқни лизинг шартларида қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 424-сонли қарори билан «Ўзқишлоқхўжаликмаш-холдинг» компанияси корхоналари томонидан замонавий қишлоқ хўжалик техникасини фермерларга ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналарига камида 7 йиллик муддат билан лизингга бериш ва лизинг компанияси даромади (маржаси) нинг имтиёзли ставкаси Марказий банк қайта молиялаштириш ставкасининг 50 фоизидан юқори бўлмаслиги белгилаб қўйилди. Бунда тракторлар ва ўрим-йиғим техникаси қийматининг 15 фоизи аванс сифатида фермер хўжаликлари томонидан ўз маблағлари ҳисобига ва қолган 85 фоизи «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» компанияси томонидан унга Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги «Қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жамғармаси» қарз асосида берадиган маблағлар ҳисобига маблағ билан молиявий таъминланади. Кичик ва ўрта бизнесни замонавий технология, ускуналар билан жиҳозлашда, шунингдек, мамлакатимизнинг ишлаб чиқарувчилари томонидан тайёрлаб чиқарилган асбоб-ускуна ва техникаларни сотишда лизинг фаолияти ролини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 28 августдаги «Лизинг фаолиятини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбир-

лари тўғрисида»ги фармони билан 2002 йилнинг 1 сентябридан бошлаб лизинг тўловлари қўшилган қиймат солиғидан, лизингга бериш учун Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб келинадиган технология ускуналари вакил банкнинг тегишли тасдиғи мавжуд бўлган тақдирда божхона тўловидан ва қўшилган қиймат солиғидан озод қилинди. Шу билан бирга, лизинг оладиган хўжалик юритувчи субъектлар лизингга берилган мулкка солиқ тўлашдан лизинг шартномаси амал қиладиган муддатгача озод қилиндиган ва лизинг берувчини солиққа тортишда у лизингга бериш учун мулк харид қилишга олган кредитлар фоизи ҳамда белгиланган бошқа тўловларнинг суммаси унинг жами даромадидан чегириб ташланадиган бўлди. Бунинг ижобий томони шундаки, эндиликда фермерлар бир томондан, замонавий қишлоқ хўжалиги техникаларини анча енгил шартларда ва арзон тўловлар эвазига лизингга олиш имкониятига эга бўлсалар, иккинчи томондан, лизинг берадиган корхоналар ҳам лизинг хизмати сифати ва самарадорлигини муайян даражада оширишга муваффақ бўладилар.

Қисқача хулоса

Ишлаб чиқаришнинг барқарор ривожланишини таъминлаш мамлакат иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишидир. Бозор иқтисодиёти ишлаб чиқаришнинг давлат томонидан тартибга олиниб турилишини талаб қилади. Бозор шароитида ишлаб чиқариш давлат томонидан иқтисодий дастаклар ёрдамида тартибга солиниб турилади.

Қишлоқ хўжалиги ўз хусусиятларига кўра давлат томонидан тартибга солиниб туришга айниқса муҳтож. Гап шундаки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан жуда кўплаб корхоналар шуғулланади. Натижада маълум маънода идеал рақобат муҳити вужудга келади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг табиий муҳитга боғлиқлиги ҳам давлат томонидан аралашувни талаб қилади. Акс ҳолда жуда кўплаб корхоналар ишлаб чиқариш натижаларига кўра, зарар кўриши мумкин.

Қишлоқ хўжалигига давлат жуда кўп дастаклар орқали таъсир кўрсатади. Давлат томонидан ишаб чиқаришни тартибга солиш жараёни йилдан-йилга такомиллаштирилиб борилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиб туриш ва қўллаб-қувватлашнинг моҳияти ва зарурати нимада?

2. Давлатнинг иқтисодий функциялари, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш соҳасидаги вазифалари нималардан иборат?

3. Аграр сиёсат нима? Ўзбекистонда аграр сиёсатни такомиллаштириш йўллари нималарга асосланади?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистонда кичик ва ўрта тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб - қувватлаш. -Т.: Босқон, 1998.

2. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. -М.: ГУ ВШЭ, 1999.

3. Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства: Учебник. – М.: Изд-во «Дело и Сервис», 2000.

4. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

5. Фролов В.И. Экономический механизм межхозяйственных связей в АПК. -М.: Агропроиздат, 1989.

XVI боб

АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИДА МОЛИЯ-КРЕДИТ ТИЗИМИНИНГ АМАЛ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМИ

16.1. Агросаноат мажмуаси молия-кредит тизимининг моҳияти ва хусусиятлари

Молия — кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш шароитларини таъминлаш ҳамда давлатнинг ўз олдига қўйган мақсади ва вазифаларини амалга ошириш мақсадида марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган пул жамғармаларини шакллантириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттирувчи тизим. Марказлаштирилган молия деганда давлат бюджети тизими ва ҳукуматнинг бюджетдан ташқари жамғармаларида жамланадиган пул маблағларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар тушунилса, марказлаштирилмаган молия корхоналар пул жамғармаларининг доиравий айланиши билан боғлиқ муносабатларни ўз ичига олади.

Молия пул муносабатларининг ажралмас қисми ҳисобланади ва шу туфайли унинг иқтисодий тизимдаги роли ва аҳамияти пул муносабатларининг шаклланиш даражасига боғлиқ бўлади. Ўзининг моддий мазмунига кўра, молия мамлакатнинг молиявий ресурсларини ташкил этувчи мақсадли пул маблағлари жамғармасини ифода этади.

Молия:

- товар моддий қийматликларни харид этиш, маҳсулот, иш ва хизматларни реализация қилиш жараёнидаги корхоналар ўртасида;
- марказлашган пул маблағлари жамғармаларини шакллантириш ва улардан фойдаланиш юзасидан корхоналар билан юқори ташкилотлар ўртасида;
- бюджет тизимига солиқлар тўлаш ва харажатларни молиялаштириш жараёнида корхоналар билан давлат ўртасида;
- тўловларни амалга ошириш ва ресурслар харид этишда корхоналар, уй хўжалиги ва бюджетдан ташқари жамғармалар ўртасида;
- бюджет тизимининг алоҳида бўғинлари ўртасида;
- суғурта ҳолатлари вужудга келганда зарарларни қоплаш ва суғурта тўловларини амалга оширишда корхоналар, уй хўжалиги ва суғурта органлари ўртасида вужудга келадиган пул муносабатларини акс эттиради.

Пул маблағлари ҳосил бўлишининг асосий моддий манбаи бўлиб мамлакатнинг миллий даромади — янгитдан яратилган қиймат ёки ялпи ички маҳсулотдан ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат қуролларининг чегириб ташланган қисми хизмат қилади. Молиясиз миллий даромадни тақсимлаб бўлмайди ва айнан у миллий даромаднинг яратилиши ва ундан фойдаланиш орасида боғловчи бўғин хизматини ўтайди.

Молия ва кредит ўзаро боғланган категориялар бўлиб, улар ёрдамида корхоналарнинг кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнида пул жамғармалари доиравий айланиши таъминланади.

Кредит банк тизими ва ихтисослашган молия-кредит муассасалари орқали ссуда жамғармасининг ҳаракатини ифодалайди. Молия-кредит тизимининг тақсимловчи, назорат қилувчи, тартибга солувчи ва барқарорлаштирувчи функциялари мавжуд.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари молиясининг моҳияти биринчи навбатда қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Қишлоқ хўжалигида ер, чорва моллари ва бошқа табиий бойликлар ишлаб чиқариш жараёнига жалб этилган бўлиб, бу унинг иқтисодиётнинг бошқа тармоқларидан фарқланишига сабаб бўлади. Хусусан, қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ер бошқа асосий воситалар сингари эскирмайди (амортизация қилинмайди) ва шу туфайли маҳсулот таннархини шакллантиришда иштирок этмайди. Шу билан бир вақтда ер участкаларининг табиий унумдорлик даражаси ва жойлашган ўрни қишлоқ хўжалиги корхоналарида дифференциал даромад (рента) ҳосил бўлишига сабаб бўлади.

Қишлоқ хўжалиги асосий ишлаб чиқариш фондларининг аҳамиятли қисмини маҳсулодор ва ишчи ҳайвонлар ташкил этади. Аммо, уларни такрор ишлаб чиқариш жараёни бевосита қишлоқ хўжалигининг ўзида амалга оширилади. Ер сингари маҳсулодор чорва молларига нисбатан ҳам амортизация ҳисобланмайди ва у маҳсулот таннархи шаклланишида иштирок этмайди.

Қишлоқ хўжалигида ишлатиладиган кўпгина хомашё ва материаллар бевосита корхонанинг ўзида яратилади. Яратилган маҳсулотнинг маълум бир қисми (подани тўлдириш учун ёш моллар, уруғлик, чорва моллари учун озиқа, маҳаллий ўғит сифатида гўнг ва бошқа.) реализация қилинмай, корхонанинг ўзида такрор ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш учун олиб қолинади.

Чорва молларини боқиш ва ўсимликларни парваришлаш ишлаб чиқариш жараёнига авансланган айланма маблағлар-

нинг узоқ вақт давомида айланишини талаб этади. Ўсимликчиликда у бир йилгача, чорвачиликда эса 9 ойгача давом этади. Бунинг натижасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг асосий қисми йил охирида (асосан IV чоракда) реализация қилинади ва пул тушумининг бир маромда айланишига имкон бермайди. Бу эса хўжаликнинг якуний молиявий натижаларини фақатгина йил якунига кўра аниқлашни тақозо этади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг табиий-иқлимий шарт-шароитларга боғлиқлиги ҳосилсизлик, сув тошқини, қурғоқчилик ва бошқа табиий офатлар таъсирига қарши корхоналарнинг моддий ва пул заҳира фондларини яратишни тақазо қилади.

16.2. Қишлоқ хўжалигини кредитлаш усуллари, шакллари ва уларнинг манбалари

Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятини молиялаштиришда ўз маблағлари етарли бўлмаган ҳолатларда четдан қарзга маблағ жалб этишга тўғри келади. Четдан жалб этиладиган қарз маблағлари қуйидаги манбалар эвазига бўлиши мумкин:

1. Тижорат банкларининг кредитлари;
2. Бюджетдан ташқари жамғармаларнинг кредитлари;
3. Халқаро молия ташкилотларининг маблағлари (тижорат банклари лойиҳалари орқали);
4. Давлат бюджетининг маблағлари ҳисобидан кредитлар;
5. Кредит иттифоқлари ва бошқа кредит берувчи субъектлар кредитлари.

Тижорат банклари томонидан қишлоқ хўжалиги корхоналарини кредитлаш улар фаолиятини молиялаштиришнинг энг муҳим манбалардан бири ҳисобланади. У қишлоқ хўжалиги корхонаси ва кредит ташкилоти ўртасида тегишли шартномавий муносабатларни шакллантириш орқали ўрнатиладиган молиявий муносабатдир. Бу муносабатларнинг марказий бўғини кредит шартномаси бўлиб, у ссуданинг таъминланганлиги, кредитлар ўз вақтида фоизи билан қайтарилишининг ҳуқуқий асосларини таъминлайди.

Тижорат банклари томонидан кредит бериш муддатлилик, қайтаришлик, тўловлилик ва таъминланганлик тамойиллари асосида амалга оширилади.

Муддатлилик тамойили шуни билдирадики, кредитлар тақдим этиш муддатига кўра қисқа, ўрта ва узоқ муддатлига ажратилади.

Қисқа муддатли кредитлар, одатда, жорий ишлаб чиқаришни айланма маблағлар билан таъминлаш мақсадида, нисбатан юқори

фоизларда ва бир йилгача муддатда қайтариш шарти билан берилади.

Ўрта муддатли кредитлар 1 йилдан 5 йилгача муддатга, ишлаб чиқаришнинг хусусияти сарфланган инвестицияларни шу муддат ичида тўла қоплаш имконини берадиган соҳаларга берилади.

Узоқ муддатли кредитлар 5 йилдан кўп муддатга, инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш учун, одатда, ишлаб чиқаришни техник қуроллантириш, қайта куриш ва капитал таъмирлаш мақсадларига берилади.

Қайтаришлик тамойили қарздорнинг кредитни тўлиқ ҳажмда кредиторга қайтариши бўйича жавобгарлигини англатади.

Тўловлилик тамойилига кўра, кредитлар қарздорга маълум бир фоиз тўловларини тўлаш шарти билан берилади. Қарздорнинг кредитдан фойдаланганлик учун тўлайдиган фоиз тўловлари кредит муассасасининг даромадини ташкил этади.

Таъминланганлик тамойили кредитлаш шартларига кўра, қарздор кредиторга кредитни қайтариш кафолатини таъминлаши лозимлигидан келиб чиқади. Чунки, қарздор кредитни қайтаришдан бош тортганда, кредитор қарздорнинг (ёки унга кафолат, кафиллик берган юридик шахснинг) мол-мулкидан тегишли миқдоридаги маблағларни ўз тасарруфига олиш имкониятига эга бўлиши керак. Банклар ўзлари билан доимий алоқага эга бўлган, банк ҳисоб рақамида мунтазам пул оқими мавжуд, яхши обрў ва кредит тарихига эга қарз олувчиларга, бу таъминот турларини талаб қилмай, бланкали (ишончли) кредит беришлари мумкин.

Банк кредитлари лойиҳанинг хусусиятига кўра, имтиёзли ёки имтиёзсиз шартларда берилиши мумкин. Имтиёзли кредитлар устувор йўналишлар учун, одатда, давлат дастурлари доирасида инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш мақсадларига хизмат қилади.

Айрим ҳолларда давлат қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, аграр соҳада хусусий тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида қисқа муддатли кредитларни қайтариш муддатини узайтиришга имконият яратади. Хусусан, барча хўжалик юритувчи субъектлар учун айланма маблағларни тўлдиришга бериладиган қисқа муддатли кредитлар, одатда, 1 йилгача муддатга берилса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун фермер хўжаликларига, шунингдек, юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликларига айланма маблағларни тўлдириш учун бериладиган бундай кредитлар, одатда, 2 йилдан кам бўлмаган муддатга берилади.

Аммо, фермер ва деҳқон хўжаликларининг ўз айланма маблағларини тўлдириш мақсадида, қишлоқ хўжалиги боғлиқ бўлмаган фаолияти учун олинган кредитдан фойдаланиш муддати, уни қайтариш муддати узайтирилишини ҳисобга олган ҳолда, 12 ойдан ошмаслиги керак.

Кредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкалари миқдори қарз олувчи ва банк ўртасидаги ўзаро келишувга кўра, кредит шартномаси асосида белгиланади.

Кредитларни олиш учун қарз олувчилар банкка қуйидаги ҳужжатлар (кредит пакети)ни тақдим этадилар:

- кредит буюртмаси;
- қарз олувчининг банк ҳисоб варағидаги пул тушумлари тахмини (пул оқими) кўрсатилган бизнес-режаси;
- охирги ҳисобот санасига давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) идораси томонидан тасдиқланган бухгалтерлик баланси;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳақидаги маълумотнома, шунингдек, 90 кундан ортиқ, муддатдаги қарздорликнинг солиштирма далолатномалари;
- молиявий натижалар хақида хисобот;
- таъминот шаклларидан бирини.

Олинган кредитни қайтармаслик хатарининг олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотилиш талабларига жавоб берадиган таъминотга эга бўлиши керак. Қарз олувчи банкка қуйидаги таъминот турларининг бирини тақдим этиш ҳуқуқига эга:

- мулк ёки қимматли қоғозлар гарови;
- банк ёки суғурта ташкилоти кафолати;
- учинчи шахснинг кафиллиги;
- суғурта компаниясининг қарз олувчи кредитни қайтара олмаслик хатарини суғурта қилгани тўғрисидаги суғурта полиси.
- фуқаролар йиғинларининг маҳалла, қишлоқ, овул Кенгашлари кафиллиги.

Кредитларнинг қайтарилиш таъминоти шаклларидан бири сифатида мол-мулк гарови хизмат қилади. Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, муомаладан чиқарилган буюмлардан ташқари, ҳар қандай мулк, шу жумладан, буюмлар ва мулкий ҳуқуқлар (талаблар), қимматбаҳо буюмлар, заргарлик буюмлари, эркин айирбошланадиган валюта ва бошқалар гаров предмети бўлиши мумкин.

Кредит ҳисобига сотиб олинган мулк, унинг қийматининг 80 фоизи миқдорида, мазкур кредит бўйича гаров предмети бўлиб хизмат қилиш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини молия-кредит тизими орқали қўллаб-қувватлаш биринчи навбатда имтиёзли кредит бериш механизмини қўллаш ҳамда кафолатлаш жараёнини ривожлантириш билан характерланади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 19 майдаги «Тижорат банкларининг кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришда қатнашишини рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 195-сонли қарори билан тижорат банкларининг кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга фаол қатнашишларини таъминлаш мақсадида имтиёзли кредит бериш махсус жамғармаси ташкил этилади. Жамғарма маблағлари банклар фойдасининг 25 фоизгача миқдорини ажратиш ҳисобига шакллантирилади.

Тижорат банкларининг имтиёзли кредит бериш махсус жамғармаси ресурсларини кўпайтиришига йуналтириладиган ва жамғарманинг берилган кредитлари ҳисобига олинган даромадлари даромад (фойда) солиғидан 5 йил муддатга озод қилинади. Тижорат банкларининг даромад (фойда) солиғини ҳисоблаб чиқаришда солиқ солинадиган база жисмоний шахсларнинг муддатли омонатлари (денозитлари)нинг кўпайган суммасига камаяди, бунда бўшайдиган маблағларда кўрсатилган омонатлар бўйича фоиз ставкаларини оширишга мақсадли йўналтирилиши шарт.

Имтиёзли кредит бериш жамғармаси маблағлари ҳисобидан қишлоқ хўжалигига кредитлар бериш фақатгина юридик шахс мақомидаги деҳқон хўжалиги ва фермер хўжаликларига, муддатлари кредит берилаётган тадбирларнинг ўзини қоплашга муддатига боғлиқ ҳолда берилади. Чунончи:

- қишлоқ, хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиш учун айланма маблағларни тўлдиришга кредитлар фермер хўжаликларига, шунингдек, юридик шахс бўлган деҳқон хўжаликларига, қоидага кўра, камида 2 йил муддатга берилади;

- инвестиция лойиҳаларини маблағ билан таъминлаш учун кредитлар юридик шахс мақомига эга бўлган фермер ва деҳқон хўжаликларига тўлов муддатини кечиктириш ҳуқуқисиз 5 йилгача муддатга берилиши мумкин.

Жамғарма маблағлари ҳисобидан берилган кредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкаси миқдори Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг қайта молиялаш бўйича кредит берилган кундаги белгиланган ставкасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда белгиланади.

Кредит шаклларидан бири микрокредитдир. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилиги ва Марказий банк

йўриқномаларига кўра, тижорат банклари томонидан юридик шахс мақомини олмасдан фаолият кўрсатаётган деҳқон хўжаликларига бериладиган микрокредитлар деганда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг кредит бериладиган кундаги курси бўйича 5000 (беш минг) АҚШ долларига эквивалент миқдоридан ошмайдиган ҳажмда миллий ёки чет эл валютасида бериладиган кредитлар тушунилади.

Юридик шахс мақомини олиб фаолият кўрсатаётган фермер хўжаликларига бериладиган микрокредитлар деганда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг курси бўйича 10000 (ўн минг) АҚШ долларига эквивалент миқдоридан ошмайдиган ҳажмда миллий ёки чет эл валютасида бериладиган кредитлар тушунилади.

Тижорат банклари микрокредитларни қарз олувчиларга шартнома асосида 3 йилгача бўлган муддатга берадилар. Микрокредитларнинг 50 фоизигача миқдори 1,5 йил (18 ой) гача бўлган муддатда қайтариш шарти билан, нақд пулда берилиши мумкин.

Микрокредитлардан фойдаланганлик учун фоиз ставкалари миқдори қарз олувчи ва банк ўртасидаги ўзаро келишувга кўра, кредит шартномаси асосида, аммо Марказий банк томонидан расман ўрнатилган, қайта молиялаш ставкасидан юқори бўлмаган миқдорда белгиланади. Имтиёзли кредит бериш жамғармаси ҳисобидан бериладиган микрокредитлар бўйича фоиз ставкалари Марказий банкнинг микрокредит берилган кундаги қайта молиялаш ставкасининг 50 фоизидан ортиқ булмаган миқдорда белгиланади.

Кейинги йилларда қишлоқ хўжалиги корхоналарини кредит билан таъминлаш манбалари кенгайиб, бюджетдан ташқари жамғармалар (фондлар) вужудга келмоқда. Бундай жамғармалар ўз олдига кредит бериш орқали юқори даромад олишни мақсад қилиб қўймайди, аксинча, улар иқтисодиётнинг устувор йўналишларини имтиёзли шартларда кредитлаш мақсадида шакллантирилади. Бюджетдан ташқари жамғармалар ишлаб чиқаришни айланма маблағлар билан таъминлашга йўналтириладиган қисқа муддатли кредитлар беришни амалга оширмайди. Улар асосан, ўрта ва узоқ муддатли лойиҳаларни молиялаштиришда иштирок этадилар. Бюджетдан ташқари жамғармалар, шунингдек, қишлоқ хўжалиги корхоналарини бошланғич сармоя ва микрокредитлар билан таъминлашда ҳам иштрок этмоқдалар.

Дастлабки (бошланғич) сармоясини шакллантиришга бериладиган кредитлар микрокредит шаклларидан бири бўлиб

унинг миқдори деҳқон хўжаликлари (юридик шахс мақомига эга бўлган) учун энг кам иш ҳақининг 150 баравари миқдоригача ҳамда фермер хўжаликлари учун энг кам иш ҳақининг 300 баравари миқдоригачани ташкил этади;

«Бизнес Фонд»нинг давлат мулкини хусусийлаштиришдан тушган маблағлар ҳисобига шакллантириладиган кредит ресурсларининг камида 50 фоизи, шунингдек, деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси кредит ресурсларининг камида 50 фоизи ҳар йили микрофирмалар ва кичик корхоналар, деҳқон (юридик шахс мақомига эга бўлган) ва фермер хўжаликларининг дастлабки (бошланғич) сармоясини шакллантириш учун тижорат банкларида мақсадли кредит линияларини очишга йўналтирилади.

Дастлабки (бошланғич) сармояни шакллантиришга кредитлар фақат янгидан очилган, давлат рўйхатидан ўтганидан кейин 6 ойдан кун бўлмаган даврда кредит олиш учун тегишли буюртмалар берган деҳқон хўжаликларига(юридик шахс мақомига эга бўлган) ва фермер хўжаликларига берилади ва у имтиёзли фоиз ставкаси асосида амалга оширилади.

Бюджетдан ташқари жамғармаларнинг кредит линиялари ҳисобидан бериладиган кредитлар учун имтиёзли фоиз ставкаси кредитланаётган инвестицион лойиҳаларнинг йўналишидан келиб чиқиб, қуйидаги миқдорларда белгиланади:

-дастлабки (бошланғич) сармояни шакллантирига Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасининг 1/6 қисми миқдорида;

-деҳқон ва фермер хўжаликларини ривожлантириш ва кенгайтириш, қишлоқ хўжалиги техникасини сотиб олиш, фермерлик иншоотларини қуриш учун – Марказий банкнинг амалдаги қайта молиялаш ставкасини 1/3 қисми миқдорида;

Меҳнат билан бандликка кўмаклашиш жамғармаси ҳамда Деҳқон ва фермерларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси кредит линиялари ҳисобидан берилаётган кредитлар бўйича банк маржаси имтиёзли фоиз ставкасининг 50 фоизи миқдорида белгиланади.

«Бизнес-Фонд»нинг кредит линиялари ҳисобидан дастлабки (бошланғич) сармояни шакллантиришга берилган кредитлар бўйича банк маржаси белгиланган имтиёзли фоиз ставкасининг 50 фоизи миқдорида, бошқа кредитлар бўйича эса, белгиланган имтиёзли фоиз ставкасининг 45 фоизи миқдорида белгиланади. Бунда банк маржаси ўрнатилган имтиёзли фоиз ставкалари миқдорининг ошишига олиб келмайди.

«Бизнес Фонд» кредит линиялари ҳисобидан кичик ва

ўрта бизнес субъектларига кредитлар лойиҳанинг қопланиш муддатидан келиб чиқан ҳолда 2 йилдан 5 йилгача бўлган имтиёзли даврни кўзда тутган ҳолда 10 йилгача бўлган муддатга, Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб- қувватлаш жамғармасининг кредит линиялари ҳисобидан 3 йилгача бўлган муддатга берилади.

Бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линиялари ҳисобидан бериладиган микрокредитлар, шу жумладан, дастлабки (бошланғич) сармояни шакллантиришга кредитлар ҳам, қайтариш муддатини узайтириш ҳуқуқисиз 3 йилгача бўлган муддатга берилади.

Деҳқон ва фермер хўжаликларига қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этишга бериладиган кредитлар, шу жумладан, микрокредитлар, қоида тариқасида, 2 йилдан кам бўлмаган муддатга берилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиялаштиришда хорижий кредит линияларидан фойдаланиш амалиётга кенг кириб келмоқда. Хорижий молия ташкилотлари (ЕТТБ, КФВ, ОТБ, ХМК ва бошқ.) асосан кичик ва ўрта бизнесда инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришни амалга оширади. Бунинг учун республикада ҳар йили инвестицион дастур қабул қилинади. Дастурнинг асосий хусусияти айрим тармоқларда ва минтақаларда хорижий инвесторлар учун реал амал қилувчи имтиёзлар тизимини яратишдир.

Республикада қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиялаштиришнинг энг муҳим манбаларидан бири — давлат бюджетидан кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлашга ажратиладиган маблағлардир. Бу молиявий қўллаб-қувватлаш давлат мулкини хусусийлаштиришдан тушган маблағларнинг бир қисмини жалб этиш орқали амалга оширилади. Давлат мулкини бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитасининг махсус жамғарма ҳисоб рақамига тўпланадиган бу маблағларнинг бир қисми ҳар йили кичик бизнес ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш «Бизнес фонд»ига йўналтирилади. Шуниси диққатга сазоворки, «Бизнес фонд» фонд орқали кичик бизнесга йўналтириладиган давлат бюджети маблағлари имтиёзли шартларда, Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 50 фоизидан юқори бўлмаган тартибда ўрнатилади. Шунингдек, аввалари давлат тасарруфида бўлган ва давлат тассарруфидан чиқарилиб, хусусийлаштирилган кичик корхоналар, тўғридан-тўғри. Давлат мулк қўмитасининг махсус ҳисоб варағида жамланадиган маблағлардан имтиёзли шартларда кредит олиш ҳуқуқига эгадилар.

16.3. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни молиялаштиришнинг бошқа манбалари ва улардан самарали фойдаланиш

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ташкил топишининг дастлабки босқичида корхонани ташкил этаётган мулкдор ёки агар улар биттадан ортиқ бўлса, муассисларнинг сармояларига таянилади. Одатда, корхона мулкдорлари унинг ташкил топиши жараёнида тўланиши лозим бўлган турли тўловларни ўз сармоялари ҳисобидан амалга оширадилар.

Корхоналар ишлаб чиқаришни ташкил этишга маблағлар жалб этишда, биринчи навбатда, ўзларида мавжуд мол-мулк ва жамғармаларга мурожаат этишга ҳаракат қиладилар. Чунки, бу корхона мустақиллигини таъминлашнинг энг мақбул йўлидир.

Корхона фаолиятининг сўнгги йилларида ишлаб чиқаришни молиялаштиришда корхонанинг ўз маблағларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Аммо, бунинг учун корхона жорий ишлаб чиқариш харажатларини қоплашдан ташқари маълум миқдорда фойда олишга ҳам эришмоғи лозим. Дастлабки йилларда корхона ўз қувватларини кенгайтириш ва ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш мақсадида фойданинг аксарият қисмини ишлаб чиқаришга қайта молиялаштиришга ҳаракат қилади.

«Маҳсулот (иш, хизмат) таннархига киритиладиган, маҳсулотларни (ишларни, хизматларни) ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларнинг шаклланиши тўғрисидаги Низом»га мувофиқ корхоналарда молиявий маблағлар (пул маблағлари)нинг ҳосил бўлиш манбалари қуйидагилардан иборат:

- маҳсулот сотиш, иш ва хизматлар кўрсатишдан пул тушуми;
- асосий фаолиятдан келган бошқа даромадлар (операцион даромадлар);
- молиявий фаолиятдан келган даромадлар;
- фавқулодда даромадлар.

Аммо, молиявий маблағларнинг ушбу ҳосил бўлиш манбалари ҳали корхона ихтиёрида қоладиган реал даромад (фойда)ни акс эттирмайди. Чунки, келгуси йилда ишлаб чиқаришга жалб этиш мумкин бўлган маблағ фақатгина йилнинг соф фойдаси ҳамда амортизация ажратмалари ҳисобига таъминланиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молиявий натижаларни шакллантириш манбаларини кенгайтириш мақсадида асосий ишлаб чиқариш фаолияти натижаси бўлмиш маҳсулот сотишдан ташқари бошқа фаолият турларини ҳам олиб

боришга интиладилар. Хусусан, ёрдамчи хизмат турларидан, ортиқча мол-мулкни сотишдан, давлат субсидияларидан, ҳомийларнинг холисона ёрдами ва бошқа операцион даромадлар асосий фаолиятдан келган бошқа даромадлар деб юритилади.

Ҳозирги кунда корхоналар бозор иқтисодиётининг муҳим элементи ҳисобланадиган қимматли қоғозлар бозорида ҳам фаол иштирок этиб, даромад олишлари мумкин.

Молиявий фаолиятдан оладиган даромадларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бошқа корхоналар сармоясига улуш қўйиш натижасида келадиган даромадлар;
- акциялар бўйича дивидендлар, облигация ва бошқа қимматли қоғозлардан даромадлар;
- мол-мулкни ижарага беришдан олинган даромадлар (лизинг тўловини олиш);
- валюта ҳисоб рақамидаги курснинг ижобий фарқланиши ва сарфланган маблағларнинг қайта баҳоланишидан олинган даромадлар.

Айрим ҳолатларда фавқулодда ҳолатлар (сел, жала, ёнғин, ер силкиниши ва ҳ.к.) натижасида кўрилган зарарни қоплаш юзасидан ҳам даромад олиш мумкин ва уни фавқулодда даромадлар деб аталади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиялаштиришда корхонанинг ички заҳиралари, яъни ўз молиявий ресурсларидан самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Корхонанинг ички молиявий ресурсларидан унумли фойдаланиш биринчи навбатда корхонанинг ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтириш ва мавжуд ресурслардан тежамкорлик билан, оқилона фойдаланишни назарда тутади.

Ишлаб чиқариш салоҳиятидан унумли фойдаланиш учун арзон ишлаб чиқариш воситалари, юқори унумли технологияларни ишлаб чиқаришга жалб этиш лозим. Бу эса фойда миқдорини кўпайтиришга, умуман, молиявий аҳвол барқарор бўлишга олиб келади.

Корхоналарнинг ўз молиявий ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш қуйидаги йўналишларда бўлмоғи лозим:

- хомашё ва моддий ресурслардан тежаб-тергаб, оқилона фойдаланиш;
- арзон ва юқори унумли технологиялардан фойдаланиш;
- маҳсулот таннархининг арзонлашувига эришиш ва нарх рақобати орқали юқори фойдага эришиш;
- асосий фаолият билан бирга қўшимча тармоқларни ривожлантириш;

• молиявий фонд бозорларида қимматбаҳо қоғозлар билан савдо қилиш, сердаромад компаниялар акцияларини сотиб олиш;

• амортизация ажратмаларини ишлаб чиқаришни техник қайта қуроллантиришга йўналтириш ва бошқалар.

Бозор иқтисодиёти жорий этилиши билан корхоналарни молиялаштириш манбалари кенгайиб, молиялаштиришнинг янги, ноанъанавий турлари шаклланиб келмоқда. Бунга хусусан, лизинг, фьючерс, факторинг, овердрафт ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Қишлоқ хўжалигини молиялаштиришда лизинг хизматидан фойдаланиш истиқболли йўналишлардан биридир.

Лизинг — мулкни харид қилишнинг молиялашдан иборат ижара муносабатлари турларидан бири бўлиб, бунда лизинг берувчи лизинг олувчи субъектнинг топшириғига мувофиқ учинчи томон, лизинг объектини ишлаб чиқарувчи (сотувчи) билан ундан ўз маблағи ҳисобига лизинг олувчи учун мулк сотиб олиш тўғрисида шартнома тузиш мажбуриятини олади. Айни пайтда лизинг олувчи субъект зиммасига юқоридаги шартномага биноан лизинг берувчига лизинг тўловларини тўлаш мажбурияти юкланади.

«Лизинг тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелдаги қонуни ҳамда «Фуқаролик Кодекси»нинг 587-моддасида лизингга юқоридагича таъриф берилади. Лизингнинг асосан 2 тури мавжуд:

1) оператив лизинг;

2) молиявий лизинг.

Оператив лизинг — мулкни унинг хизмат муддатида кам даврга ижарага беришни назарда тутади. Ижара муддати тугагач, мулк эгасига қайтарилади ёки янги лизинг шартномаси объекти бўлиб қолади.

Молиявий лизинг — амалда узоқ муддатли кредитлаштиришнинг ўзига хос шакли ҳисобланади. Оператив лизингдан фарқли ўлароқ, молиявий лизингда мулк узоқ муддатга, одатда, тўлиқ амортизация муддатига ёки унинг катта қисмига ижара шартномаси тазилади. Молиявий лизингда ижара шартномаси тугагач, лизинг объекти лизинг олувчи томонидан сотиб олиниши ёки янги лизинг шартномаси объекти бўлиши мумкин.

Лизинг эндигина иш бошланаётган ёки молиявий ҳолати ночор бўлган корхоналар учун ишлаб чиқаришни техник қуроллантиришни молиялаштиришнинг энг қулай воситаларидан бири ҳисобланади. Чунки, бунда банк кредитларидан фарқли ўлароқ, талаб этиладиган кредит қийматининг 120 фоизи миқдоридаги гаров кафолати талаб этилмайди. Гаров кафолати сифатида лизингга бериладиган мулкнинг ўзи чиқади.

Лизинг ишлаб чиқаришни техник қуроллантириш ва илғор технологияларни жалб этишга ўз маблағи етишмайдиган корхоналар учун ўзларининг инвестицион лойиҳаларини молиялаштиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилиши мумкин. Айниқса, банк кредитларидан фойдаланиш шартлари оғир бўлган, банклар узоқ муддатли инвестицион лойиҳалар учун кредитлар ажратишни кескин пасайтирган, кредит олиш учун талаб этиладиган гаров таъминоти мавжуд бўлмаган ҳолатларда лизинг энг самарали молиялаштириш воситаларидан бири бўлиши мумкин.

Лизингнинг қишлоқ хўжалиги корхоналари учун афзаллиги қуйидагилардан кўринади:

- лизингга олинадиган объект қиймати бирданига эмас, бўлиб - бўлиб тўланади;

- ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларни жалб этиш ҳамда ишлаб чиқариш кўламини кенгайтириш имкони туғилади;

- лизинг объекти учун тўлов шу объектни ишлатишдан олинадиган даромад ҳисобидан тўланади.

- лизингга бериладиган мулк қўшилган қиймат солиғидан ва лизингга олинадиган мулк мол-мулк солиғидан озод этилганлиги лизинг объектининг баҳосини арзонлаштиради.

Бугунги кунда лизингни самарали жорий этишдаги мавжуд муаммолар унинг ривожланиш имкониятларини чегаралаб қўймоқда. Ушбу муаммолар бевосита лизинг фаолияти соҳасида банд бўлган ташкилотлар фаолиятини ўрганиш жараёнида кузатилмоқда. Мавжуд муаммолар таҳлили шуни кўрсатадики, улардан аксарияти лизинг соҳасида яратилган камчиликларнинг мавжудлиги ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш борасида мавжуд имкониятларнинг етишмаслиги билан боғлиқ.

Ҳозирги пайтда лизингга оид ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий база яхши шаклланмаган. Бу эса корхоналарни бошланғич сармоя билан таъминлашнинг бири ҳисобланувчи ушбу тармоқнинг ривожланишига яхши имкон бермайди.

Республикамизда лизинг хизмати кўрсатиш билан шуғулланувчи компаниялар сонининг камлиги улар орасида соғлом рақобат муҳити шаклланишига ва охир-оқибатда кўрсатилаётган лизинг хизматлари тури ва сифатининг ошишига, фоиз ставкаларининг пасайишига олиб келмаяпти. Лизинг компаниялари ташкил этишни рағбатлантириш, уларга солиқ, божхона имтиёзлари беришни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш унинг ривожига катта ҳисса қўшган бўлур эди.

Ҳозирги пайтда лизинг олувчи корхоналарда керакли ускунани лизингга олиш учун ахборот етишмайди. Лизинг олучи

томонидан лизинг берувчига лизинг тўловларини тайёр маҳсулот кўринишида тўлаш тартибини йўлга қўйиш ҳам бу соҳа ривожига ҳисса қўшган бўлур эди.

Қишлоқ хўжалигида фаолият кўрсатаётган корхоналар қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари таъсирида доимий равишда молиявий маблағларга эҳтиёж сезадилар. Чунки, экинларни экиш ва парваришлаш даври узоқ давом этиб, ҳосилни йиғиб олгунга қадар пул тушуми бўлмайди. Бу ҳолат ишлаб чиқариш харажатларини молиялаштириш учун айланма маблағларни шакллантиришга маблағ излашни талаб этади. Бундай ҳолатларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида қўлланиладиган фьючерс операциялари муҳим аҳамият касб этади. Фьючерс операцияларида маҳсулотни сотиб олувчи харидор йил бошидан келгуси ҳосил учун бўнак (ҳосил қийматининг бир қисмини олдиндан тўлаб қўйиш) сифатида маблағ бериб туради. Фермер хўжалиги бўнакдан фойдаланиб, жорий ишлаб чиқаришни молиялаштириш имконига эга бўлади.

Республикамизда пахта ва дон экинларига давлат буюртмаси ўрнатилган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 31 декабрдаги ПФ-2165-сонли фармонига мувофиқ фермер хўжаликлари давлат буюртмаси ҳажмидаги етиштираётган маҳсулоти қийматининг 50 фоизи миқдорида Молия Вазирлигининг «Давлат эҳтиёжлари учун харид этиладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан ҳисоб-китоб қилиш жамғармаси» маблағлари ҳисобидан аванс пули (транш) олиш имкониятига эга. Бунинг ижобий томони шундаки, фермер хўжаликлари маҳсулот етиштириш учун зарур бўлган айланма маблағларни юқори фоиз ставкаларида тижорат банкларидан қарзга олишга мажбур бўлмайди.

Айрим ҳолатларда қишлоқ хўжалиги корхоналарида мол юборувчилар томонидан жўнатилган товар-моддий қийматликларни тўлаш учун вақтинча маблағ етишмовчилиги ҳолатлари учрайди. Бундай ҳолатларда корхоналар товар-моддий қийматликларни юборувчи корхоналар (кредиторлар) билан маҳсулот қийматини маълум муддатдан сўнг тўлаш шартлашилган ҳолда шартнома тузишлари мумкин. Маълум бир муддатгача бундай кредиторлик қарзи тўланиши лозим бўлган ҳисоб-китоблар счетида акс этиб туради. Агар шу муддатда ҳам кредиторлик қарзини тўлаш имкони бўлмаган тақдирда бу қарз вексел кўринишида (яъни қарзни маълум бир муддатдан сўнг фоизи билан қайтариш) расмийлаштирилади.

Корхоналар ўртасида дебиторлик ва кредиторлик қарзлари муаммоси пайдо бўлганда, яъни товар-моддий қийматликлар-

ни юборган корхона харидор билан маҳсулот қиймати бўйича ўз муддатда ўзаро ҳисоб-китоб қила олмаса ёки бундай қарзлар шубҳали, ундириш эҳтимоли кам бўлса, уларни факторинг воситасида ундириш амалиёти қўлланилади.

Факторинг – корхоналар ўртасида қарзларни ундиришда воситачилик фаолиятидир. Факторингда ўртада турувчи компания (одатда, банк) қарз берган корхонадан маълум бир комиссион тўлов эвазига қарздордан маблағни ундириш ҳуқуқини қўлга киритади. Факторинг шартномаси тузилиши билан корхона ундириролмай турган қарзнинг аксарият қисмини факторинг компанияси (ёки банк) дан қўлга киритади. Сўнгра факторинг компаняси дебитор корхонага қарзни ундириш бўйича даъво қўзғатади. Факторингнинг афзаллиги шундаки, у нотўловлар муаммосини қисман бўлсада ечишга имкон беради.

Сўнгти пайтларда молиялаштиришнинг янги шаклларидан бири сифатида Овердрафт кириб келмоқда. Овердрафт - қисқа муддатли кредитлаш шакли бўлиб, банклар амалиётида ишлатилади. Унинг мазмуни шундаки, банк ўз мижозининг ҳисоб рақамида вақтинча маблағ бўлмаган ҳолатда унинг фаолиятини молиялаштириш учун Овердрафт шартномасини тузади. Мижоз ўз ҳисоб рақамида маблағ пайдо бўлиши билан овердрафт шартида олган қарзларини банкка маълум бир фоизлар эвазига қайтаради. Овердрафт, одатда, банкнинг энг ишончли мижозларига нисбатан қўлланилади.

Қисқача хулосалар

Агросаноат мажмуасининг самарали фаолияти кўп жиҳатдан молия ва кредит тизимининг ривожланганлик даражасига боғлиқ. Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларидан бири ишлаб чиқаришни амалга оширин учун йил давомида харажатларнинг сарфланиши ва фақат йилнинг маълум бир пайтида даромадларнинг олинишидир. Бу, ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг йил давомида молиявий ресурсларга муҳтожлигини оширади. Бу масаланинг ҳал этилиши қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолияти натижаларининг қандай бўлишини белгилайди.

Қишлоқ хўжалиги бошқа тармоқларга нисбатан молия ва кредит тизимининг ҳолатига кўпроқ боғланган. Ҳозирда қишлоқ хўжалигида мураккаб, турли шаклга эга бўлган молия ва кредит тизими ишлаб турибди. Уларни такомиллаштириш устида катта ишлар қилинмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Агросаноат мажмуаси молия-кредит тизимининг моҳияти ва хусусиятлари нимада?

2. Қишлоқ хўжалигини кредитлашнинг қандай шакллари, усуллари мавжуд? Кредитлаш қайси манбалардан амалга оширилади?

3. Қишлоқ хўжалигини молиялаштириш ва кредитлашни қайси йўллар орқали такомиллаштирилади?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистонда кичик ва ўрта тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб - қувватлаш. -Т.: Босқон, 1998.

2. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. – М.: ГУ ВШЭ, 1999.

3. Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства: Учебник. – М.: Изд-во «Дело и Сервис», 2000.

4. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

5. Фролов В.И. Экономический механизм межхозяйственных связей в АПК. -М.: Агропроиздат, 1989.

XVII боб

ЕВРОПА ҲАМЖАМИЯТИНИНГ ЯГОНА АГРАР СИЁСАТИ

17.1. Европа ҳамжамияти ягона аграр сиёсатининг зарурати, аҳамияти ва ривожланиши

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Европа давлатлари учун интеграциялашув жараёнига ҳавфсизликни таъминлайдиган энг асосий омил сифатида қарала бошланди. Шу мақсадда 1948 йилда Европа Иқтисодий Кооперацияси Ташкилоти (ЕИТС) тузулди. Натижада Белгия, Нидерландия ва Люксембург ягона божхона иттифоқини вужудга келтирдилар. Европа давлатларининг иқтисодий интеграциялашувида Маршал режаси катта аҳамият касб этди. Унинг натижасида 1948-1952 йилларда АҚШ ва Канада давлатларидан Европага 25 млрд. АҚШ доллари миқдорида инвестиция жал этилди. 1951 йилда Европа кўмир ва пўлат ҳамжамити вужудга келди. Унинг натижасида кўмир ва пўлат учун божхона тўловлари, квоталар ва субсидиялар бекор қилинди.

Урушдан кейинги йилларда Европа қишлоқ хўжалиги жуда ёмон аҳволда эди. Европа давлатларидаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг нархи АҚШ ва Канададагидан бир неча марта қиммат эди. Бу, ўз навбатида, Европа давлатлари учун жуда катта муаммоларни туғдира бошлади. Бу муаммоларни ечиш зарурати қишлоқ хўжалиги имкониятларини кенгайтириш, унинг маҳсулотлари Европа давлатлари ўртасида эркин ҳаракатланишини таъминлаш фикри кучая борди. Европа давлатлари арзон импорт маҳсулотларидан ҳимояланиш ва ўзларининг қишлоқ хўжалигини мустаҳкам асосга қўйишга киришдилар. Бундай фикрлар натижасида 1957 йилда Европа давлатларидан 6 таси Рим шаҳрида Рим шартномасини имзоладилар. Бу шартнома Европа ҳамжамияти ташкил этилишига асос солди. Рим шартномасининг 38-47 - моддалари Европа ягона аграр сиёсатининг асосий тамойилларини белгилаб берди. Ушбу ҳужжат бўйича Европа ягона аграр сиёсатининг мақсадлари қуйидагича белгиланди:

- ишлаб чиқариш омилларидан оптимал фойдаланиш, қишлоқ хўжалигининг ривожланишига техникавий ёрдам кўрсатиш орқали қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш;
- қишлоқ жойларда яшайдиганларга яхши турмуш даражасини яратиш, айниқса, қишлоқ хўжалигида меҳнат қилаётганлар даромадини ошириш эвазига уларнинг турмуш даражасини кескин ошириш;

• бозорни барқарорлаштириш;

• қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг кафолотли таъминотини вужудга келтириш;

• қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг истеъмолчилар учун мақбул баҳоларини вужудга келтириш.

Европа иттифоқи Вазирлар Кенгаши 1962 йилда дон маҳсулотлари учун ягона Европа бозорини шакллантириш бўйича қатор ҳужжатлар қабул қилди. Ушбу ҳужжатларда ягона дон бозорини тартибга солиб туриш мезанизмлари ишлаб чиқилди. Улар ҳозирги кунда ҳам Европа аграр сиёсатининг асосини ташкил этади. Бу механизмлар: мақсадли нархлар, интервенцион нархлар, остона нархлари, ўзгарувчан импорт тарифлари ва экспорт субсидияларидан иборат. Бундан ташқари ягона дон бозорини молиялаштириш тартибини ҳам жорий қилди. Европа ягона аграр бозорини ўрнатиш бўйича қилинган катта ишларга қарамасдан бу жараён осон кечган эмас. Фақатгина ягона дон бозори ўрнатиш бўйича амалда келишиш 1967 йилда амалга ошди. 1962 йилда марказлашган молиялаштиришни амалга ошириш учун тузилган Европа қишлоқ хўжалигига йўналтирилган ва кафолат фонди (FEOGA)га пул ажратиш 1969 йилдагини амалга оширилди. Натижада 1970 йилга келиб Европа ягона аграр сиёсати унга аъзо давлатлар манфаатлари учун хизмат қиладиган жуда катта амалий кучга айланди.

1972 йилда «Қишлоқ хўжалиги —80» номли Мансхолд режаси қибул қилинди. Ушбу режага биноан 1980 йилга келиб қишлоқ хўжалигида банд бўлганлар сонини 5 млн. кишига камайтириш ва фермерларнинг ўртача ҳажмини ошириш вазифасини қўйилади. Албатта, бу ихтиёрий равишда юз бериши керак эди. Бу режа қуйидаги асосий тадбирларни амалга оширишни белгилади:

• 55-65 ёшдан ошган фермерлар ўз фаолиятларини тўхтатган ҳолда уларга йилига маълум миқдорда пул маблағлари берилишини ташкил этиш;

• истиқболли деб топилган фермерларга имтиёзли кредитлар ва кредит кафолотлари бериш;

• фермерлар учун ахборот ва маслаҳат хизматларини ташкил этиш ва уларни ривожлантириш;

• маркетинг хизматларини ривожлантириш юзасидан ташкил этилаётган уюшмаларни ва бирлашмаларни қўллаб-қувватлаш;

• қишлоқ хўжалигига янги ерларни жалб этишни чеклаш.

1992 йилда Европа ягона аграр сиёсатини ривожлантириш юзасида янги режа — Мак-Шерри режаси қабул қилинди. Унинг асосий мазмуни қуйидагиларда ўз ифадасини топди:

• деҳқончилик ва қорамолчилик маҳсулотларига бўлган нарх дунё даражасиги яқинлаштирилиши керак (ҳатто 90-йилларда ҳам Европа давлатларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ишлаб чиқариш нархи АҚШ ва Канададаги даражадан анча баланд эди.);

• фермерларга нархларни туширганлари учун зарарни қоплайдиган тўловлар тўлашни ташкил этиш;

• зарарни қоплаш тўловлари ишлаб чиқаришдан ерларни озод қилган ва 1 га ерга чорва молларининг максимал бириктирилишини таъминлаган фермерларга бериш;

• фермерларнинг экологик масалаларни тўғри ҳал этишда қатнашишлари, эрта пенсияга чиқишларини қўллаб-қувватлаш.

1997 йилда Европа Ҳамжамияти Комиссияси «2000 йил кун тартиби: қишлоқ хўжалиги» ҳужжатини эълон қилди.

17.2. Европа ягона аграр сиёсатида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархларини қўллаб-қувватлаш механизми

Европа ҳамжамиятига аъзо давлатлар ўртасида олиб борилаётган ягона аграр сиёсат ўзига хос механизмлар билан тартибга солиниб турилади. Уларнинг асосини қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг нархларини ягона бозорда қўллаб-қувватлаб туриш ташкил этади.

Унинг асосларидан бири мақсадли нархлардир. Мақсадли нархлар бирор маҳсулот энг кам таъминланган жойларда хоҳиш асосида ўрнатилиши мумкин бўлган нархдир. Дончиликда шундай нарх ўрнатилган жой Германиянинг Дисбург шаҳри деб қабул қилинган.

Дисбург шаҳри дон билан нисбатан яхши таъминланмаган зона ҳисобланар экан. Асосий дон ишлаб чиқарувчи зона деб Франциянинг шимолий қисмида жойлашган Орме шаҳри қибул қилинган. Мақсадли нархлар ҳар йили Европа Ҳамжамиятининг Вазирлар Кенгаши томонидан ўрнатилади ва у барча ҳисобланинг асосида ётади. Интервенцион нархлар мақсадли нархлардан паст ўрнатилади. Унинг асосий мақсади ички нархларнинг маълум миқдордан пасайиб кетмаслигини таъминлашдир. Мақсадли нархлар билан интервенцион нархлар ўртасидаги фарқ донни Орме шаҳридан Дисбург шаҳрига олиб келиш билан боғлиқ харажатлар миқдорида бўлади. Агарда бозорда нарх интервенцион нархлардан паст бўлса, интервенцион идоралар ўз ишини бошлайди. Яъни улар донни фермерлардан интервенцион нархларда сотиб ола бошлайдилар. Бозор нархи интервенцион нархдан юқори бўлган тақдирда фнрмер-

лар ўз маҳсулотларини бозорда эркин сотадилар. Интервенцион идоралар сотиб олган маҳсулотларини зарага бўлсада, четга экспорт қиладилар. Шундай қилиб, интервенцион нархлар Европа бозорида шаклланадиган нархларнинг пастги чегарасини белгилайди. Интервенцион нархлар дунё нархларидан паст бўлиши катта салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. У ҳолда четдан маҳсулотлар кириб келиши кучаяди. Шу сабабли иккинчи даражадаги ҳимоя тартиби ўрнатилади. Бу ҳимоя тартиби остона нархлари орқали амалга оширилади. Уни баъзида минимал импорт нархлари деб ҳам юритилади. Остона нархлари маҳсулотни асосий истеъмол қилувчи зонага уни жўнатадиган асосий портдан олиб келиш харажатларини мақсадли нархлардан ажратиш натижасида аниқланади. Дончиликда асосий дон истеъмол қиладиган зона Дисбург шаҳри, донни жўнатадиган асосий порт эса Роттердам деб қабул қилинган. Остона нархлари ўзгарувчан импорт тарифини аниқлашнинг асоси ҳисобланади. Ўзгарувчан импорт тарифлари остана нархлари билан дунё нархлари ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Европа Ҳамжамити давлатлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари импорти билан бир қаторда уларнинг экспорти билан ҳам шуғулланади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг дунё нархлари, одатда, Европа давлатларидагидан анча паст. Бундай ҳолда экспортни амалга ошириш маълум зарарлар билан боғлиқ. Ушбу зарарларни қоплаш учун экспорт билан шуғулланганларга экспорт субсидиялари берилади. Экспорт субсидияси дунё нархлари билан интервенцион нархлар ўртасидаги фарқ сифатида юзага чиқади. Фермарлар экспорт билан шуғулланишлари учун махсус тендерда иштирок этадилар ва уни ютиб чиққанларга экспорт билан шуғулланиш ҳуқуқи берилади. Фақат тендерда ютиб чиққанларгагина экспорт субсидиялари берилади.

Қисқача хулосалар

Бугунги кунда озиқ-овқат ишлаб чиқаришни кўпайтириш алоҳида олинган бир давлатда маълум чегараланишларга эга. Алоҳида олинган давлатларнинг имкониятлари чекланган. Бир нечта давлатларнинг ўзаро келишган ҳолда ишлаб чиқаришни ташкил этишлари албатта катта имкониятларни очади. Биргалашиб ягона бир сиёсат орқали қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини юритишнинг самарадорлигини Европа ҳамжамияти мисолида кўриш мумкин.

Бугунги кунда Марказий Осиё давлатларининг аграр соҳадаги имкониятларини келишилган ҳолда амалиётга қўллаш жуда катта самара бериши мумкин. Кейинги йилларда бу боради катта ишлар амалга оширилмоқда. Энг аввало сув ресурсларидан самарали фойдаланиш масалалари ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш масалалари ҳал этилмоқда.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Европа ҳамжамияти ягона аграр сиёсатига қандай эришилди?
2. Европа ҳамжамиятида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари баҳосини тартибга солиш мезанизмларининг моҳияти нимада?

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистонда кичик ва ўрта тадбиркорликни давлат томонидан қўллаб - қувватлаш. -Т.: Босқон, 1998.
2. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. – М.: ГУ ВШЭ, 1999.
3. Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства: Учебник. – М.: Изд-во «Дело и Сервис», 2000.
4. Узбекистан: десять лет по пути формирования рыночной экономики. –Т.: Ўзбекистон, 2001.
5. Фролов В.И. Экономический механизм межхозяйственных связей в АПК. –М.: Агропроиздат, 1989.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 1999.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси». -Т.: Адолат, 1999.

3. Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. -Т.: Адолат, 1999.

4. Фермер хўжалиги тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни. -Т.: Адолат, 1999.

5. Деҳқон хўжаликлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни. -Т.: Адолат, 1999.

6. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ хўжалигига оид қонун ҳужжатлари. -Т.: Адолат, 1999.

7. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. -Т.: Ўзбекистон, 1999.

8. Каримов И.А. Ҳавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. -Т.: Ўзбекистон, 1998.

9. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. -Т.: Ўзбекистон, 1999.

10. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фарафон ҳаёт -пировард мақсадимиз. -Т.: Ўзбекистон, 2000.

11. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. -Т.: Ўзбекистон, 2001.

12. Серова Е.В. Аграрная экономика: Учебник для студентов экономических вузов, факультетов и специальностей. М.: ГУ ВШЭ, 1999.

13. 13. Попов Н.А. Экономика сельского хозяйства: Учебник. -М.: Издательство «Дело и сервис», 2000.

14. Ципкин Ю.А., Люкшинов А.Н., Эриашвили Н.Д. Агромаркетинг и консалтинг: Учебное пособие для вузов. – М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2000.

15. Э. Касл и др. Эффективное фермерское хозяйствование. Пер. с англ. и предис. А.А. Белозерцева. -М.: Агропроиздат, 1991.

16. 16. Иватов И. Развитие дехканского рынка в Узбекистане. -Т.: Фан, 1994.

17. Каюмов Ф.К. Эффективность АПК в условиях перехода к рынку. –М.: ИПО «Полигран», 1992.

18. Республика Узбекистан: Энциклопедический справочник. Авт. сост.: Н.Тухлиев, А.Кременцова. Т., Гос. науч. изд-во «Узбекистон миллий энциклопедияси», 2001.

19. 19. Личко К.П. Прогнозирование и планирование аграрно-промишленного комплекса: Учебник. -М.: Гардарики, 1999.

20. Холмўминов Ш.Р. Бозор иқтисодиёти ва аҳоли бандлигини самарадорлигини ошириш. – Т., 1994.

МУНДАРИЖА

КИРИШ 5

I БОБ. «АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ИҚТИСОДИЁТИ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА ЎРГАНИШ УСУЛЛАРИ... 7
1.1. «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг предмети, бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва ўрни 7
1.2. «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг предметини ўрганиш усуллари 8
1.3. «Агросаноат мажмуаси иқтисодиёти» фанининг вазифалари... 9
Қисқача хулосалар 11
Назорат ва муҳокама учун саволлар 12
Асосий адабиётлар 12

II БОБ. АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ТАРКИБИ 13
2.1. Агросаноат интеграцияси. «Агросаноат мажмуаси» тушунчаси, унинг моҳияти 13
2.2. Агросаноат мажмуасининг таркиби (тузилмаси) 14
2.3. Агросаноат мажмуасининг мамлакат иқтисодиётидаги ўрни... 15
2.4. Агросаноат мажмуасини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари 16
Қисқача хулосалар 21
Назорат ва муҳокама учун саволлар 22
Асосий адабиётлар 22

III БОБ. АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ТАРМОҚЛАРИ УЧУН ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВОСИТАЛАРИ ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ СОҲА... 23
3.1. Агросаноат мажмуаси тармоқлари учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи соҳанинг таркиби 23
3.2. Агросаноат мажмуаси учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи соҳанинг аҳамияти ва иқтисодиётдаги ўрни 23
3.3. Агросаноат мажмуаси учун ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқарувчи соҳанинг ҳозирги ҳолати ва ривожланиш йўналишлари... 24
Қисқача хулосалар 26
Назорат ва муҳокама учун саволлар 27
Асосий адабиётлар 27

IV БОБ. АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАҲСУЛОТЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШ, ҚАЙТА ИШЛАШ ВА ИСТЕЪМОЛЧИЛАРГА ЕТКАЗИБ БЕРУВЧИ СОҲАСИ 28
4.1. Агросаноат мажмуасининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини

тайёрловчи, қайта ишловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи соҳаси таркиби..... 28
4.2. Агросаноат мажмуаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи соҳасининг аҳамияти ва иқтисодиётдаги ўрни..... 28
4.3. Агросаноат мажмуаси қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрловчи, қайта ишловчи ва истеъмолчиларга етказиб берувчи соҳасининг ҳозирги ҳолати ва ривожлантириш йўналишлари..... 29
Қисқача хулосалар..... 31
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 32
Асосий адабиётлар..... 32

V БОБ. АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ИНФРАТУЗИЛМАСИ..... 33
5.1. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасининг моҳияти, таркиби 33
5.2. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасининг аҳамияти, иқтисодиётдаги ўрни ва ҳозирги ҳолати..... 33
5.3. Агросаноат мажмуаси ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш йўналишлари 35
Қисқача хулосалар..... 37
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 38
Асосий адабиётлар..... 38

VI БОБ. АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ ИЖТИМОИЙ ИНФРАТУЗИЛМАСИ..... 39
6.1. Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмасининг таркиби, аҳамияти ва иқтисодиётни ривожлантиришдаги ўрни 39
6.2. Агросаноат мажмуаси ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш йўналишлари..... 39
Қисқача хулосалар..... 41
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 42
Асосий адабиётлар..... 42

VII БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ – АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ АСОСИЙ БЎҒИНИ..... 43
7.1 Қишлоқ хўжалиги - агросаноат мажмуасининг асосий бўғини. Унинг ўзига хос хусусиятлари..... 43
7.2. Қишлоқ хўжалигининг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти... 45
7.3. Ширкат хўжаликлари ва уларнинг ташкилий - иқтисодий асослари..... 49
7.4. Фермер хўжаликлари ва уларнинг ташкилий-иқтисодий асослари..... 50
7.5. Деҳқон хўжаликлари ва уларнинг ташкилий - иқтисодий асосла-

ри..... 51
Қисқача хулосалар..... 53
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 54
Асосий адабиётлар..... 54

VIII БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ЕР ФОНДИ ВА УНДАН ФОЙДАЛАНИШ 55
8.1. Қишлоқ хўжалиги ер фондининг таркиби, аҳамияти ва ўзига хос хусусиятлари..... 55
8.2. Қишлоқ хўжалигида ер фондларидан фойдаланиш даражаси ва самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар..... 56
8.3. Ердан фойдаланиш даражаси ва самарадорлигини ошириш йўллари..... 57
Қисқача хулосалар..... 59
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 60
Асосий адабиётлар..... 60

IX БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ ВА УЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ..... 61
9.1. «Қишлоқ хўжалиги меҳнат ресурслари» тушунчаси, унинг таркиби..... 61
9.2. Меҳнат ресурсларидан фойдаланиш кўрсаткичлари..... 62
9.3. Меҳнат унумдорлиги ва уни ҳисоблаш усуллари..... 62
9.4. Қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан фойдаланиш ва меҳнат унумдорлигини ошириш йўналишлари..... 64
Қисқача хулосалар..... 66
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 67
Асосий адабиётлар..... 67

X БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ МОДДИЙ-ТЕХНИКА РЕСУРСЛАРИ..... 68
10.1. «Қишлоқ хўжалиги моддий - техника ресурслари» тушунчаси, унинг моҳияти ва аҳамияти..... 68
10.2. Қишлоқ хўжалигида асосий фондлар ва улардан фойдаланиш кўрсаткичлари..... 70
10.3. Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш йўллари..... 73
10.4. Айланма маблағлар ва улардан фойдаланиш..... 74
Қисқача хулосалар..... 76
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 77
Асосий адабиётлар..... 77

XI БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРА-

ЖАТЛАРИ ВА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ..... 78
11.1. «Таннарх» тушунчаси, унинг моҳияти..... 78
11.2. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг таннархини ҳисоблаш тартиби..... 79
11.3. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархини пасайтириш йўллари..... 81
Қисқача хулосалар..... 83
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 83
Асосий адабиётлар..... 83

XII БОБ. АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ТАРМОҚЛАРИ МАҲСУЛОТЛАРИНИНГ НАРХЛАРИ..... 84
12.1. «Нарх» тушунчаси, унинг моҳияти ва функциялари..... 84
12.2. Қишлоқ хўжалигида нархлар тизими..... 86
Қисқача хулосалар..... 87
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 88
Асосий адабиётлар..... 88

XIII БОБ. ИЛМИЙ - ТЕХНИК ТАРАҚҚИЁТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ИНТЕНСИВЛАШТИРИШ..... 89
13.1. Қишлоқ хўжалигини интенсивлаштиришнинг иқтисодий моҳияти..... 89
13.2. Фан, техника тараққиёти ва интенсивлаштириш..... 90
13.3. Қишлоқ хўжалигининг интенсивлаштириш даражаси ва иқтисодий самарадорлигини ифодаловчи кўрсаттичлар..... 91
13.4. Қишлоқ хўжалигини итенсивлаштиришнинг асосий йўналишлари..... 92
Қисқача хулосалар..... 94
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 95
Асосий адабиётлар..... 95

XIV БОБ. "ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ МАРКЕТИНГИ» ТУШУНЧАСИ, УНИНГ МОҲИЯТИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ..... 96
14.1. «Маркетинг» тушунчаси, унинг моҳияти ва самарадорлиги.... 96
14.2. Қишлоқ хўжалиги маркетинги функциялари..... 102
14.3. Қишлоқ хўжалиги маркетинги стратегиясини тузиш..... 104
Қисқача хулосалар..... 107
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 108
Асосий адабиётлар..... 108

XV БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ..... 109
15.1. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўл-

лаб-қувватлашнинг моҳияти ва зарурияти..... 109
15.2. Давлатнинг қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашдаги асосий вазифалари, уларни амалга ошириш шакллари ва усуллари..... 112
15.3. Ўзбекистон Республикасининг аграр сиёсати ва уни такомиллаштириш йўллари..... 118
Қисқача хулосалар..... 125
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 126
Асосий адабиётлар..... 126

XVI БОБ. АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИДА МОЛИЯ-КРЕДИТ ТИЗИМИНИНГ АМАЛ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМИ..... 127
16.1. Агросаноат мажмуаси молия-кредит тизимининг моҳияти ва хусусиятлари..... 127
16.2. Қишлоқ хўжалигини кредитлаш усуллари, шакллари ва уларнинг манбалари..... 129
16.3. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни молиялаштиришнинг бошқа манбалари ва улардан самарали фойдаланиш..... 136
Қисқача хулосалар..... 142
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 143
Асосий адабиётлар..... 143

XVII БОБ. ЕВРОПА ҲАМЖАМИЯТИНИНГ ЯГОНА АГРАР СИЁСАТИ..... 144
17.1. Европа ҳамжамияти ягона аграр сиёсатининг зарурати, аҳамияти ва ривожланиши..... 144
17.2. Европа ягона аграр сиёсатида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархларини қўллаб-қувватлаш механизми..... 146
Қисқача хулосалар..... 148
Назорат ва муҳокама учун саволлар..... 148
Асосий адабиётлар..... 148

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ..... 149

CONTENTS

INTRODUCTION..... 5

PART I. THE SUBJECT, TASKS AND STUDYING METHODOLOGY OF THE COURSE OF "THE ECONOMY OF AGRICULTURE COMPLEX"..... 7
1.1. The subject of the course "The economy of agriculture complex" and its role and connection with other courses..... 7
1.2. Studying methodology of the course "The economy of agriculture complex"..... 8
1.3. Tasks of the course "The economy of agriculture complex"..... 9
Brief conclusions..... 11
Questions for discussion and control..... 12
Main literature..... 12

PART II. STRUCTURE AND ECCENCE OF AGRICULTURE COMPLEX..... 13
2.1. Agriculture integration. Concept of agriculture complex and its essence..... 13
2.2. Structure of agriculture complex..... 14
2.3. The role of agriculture..... 15
2.4. Main trends of the development of agriculture complex..... 16
Brief conclusions..... 21
Questions for discussion and control..... 22
Main literature..... 22

PART III. PRODUCTION OF THE TOOLS FOR AGRICULTURE COMPLEX..... 23
3.1. Structure of the tools production for agricultural production..... 23
3.2. Essence and economic role of tool producing branch for agricultural production..... 23
3.3. Recent condition of tools producing branch for agricultural production and its development trends..... 24
Brief conclusions..... 26
Questions for discussion and control..... 27
Main literature..... 27

PART IV. AGRICULTURE COMPLEX – A BRANCH OF PREPARING, REPRODUCING AND DISTRIBUTING AGRICULTURAL PRODUCTS... 28
4.1. The structure of agriculture complex that prepares, re-produces and distributes agricultural products..... 28

4.2. The essence and role of the agriculture complex that prepares, re-produces and distributes agricultural products in the economy..... 28
4.3. Recent condition and development trends of the agriculture complex that prepares, re-produces and distributes agricultural products..... 29
Brief conclusions..... 31
Questions for discussion and control..... 32
Main literature..... 32

PART V. INFRASTRUCTURE OF AGRICULTURE COMPLEX..... 33
5.1. Essence and structure of production infrastructure of agriculture..... 33
5.2. Essence, economics role and recent conditions of production infrastructure of agriculture..... 33
5.3. Development trends of production infrastructure of agriculture..... 35
Brief conclusions..... 37
Questions for discussion and control..... 38
Main literature..... 38

PART VI. SOCIAL INFRASTRUCTURE OF AGRICULTURE COMPLEX..... 39
6.1. Structure, Essence of social infrastructure of agriculture complex and its role in economic development..... 39
6.2. Development trends of social infrastructure of agriculture complex..... 39
Brief conclusions..... 41
Questions for discussion and control..... 42
Main literature..... 42

PART VII. AGRICULTURE – MAIN BRANCH OF AGRICULTURE COMPLEX..... 43
7.1. Agriculture – main branch of agriculture complex and its characteristics... 43
7.2. Role and essence of agriculture in the economy of the country..... 45
7.3. Agriculture organizations and their organizational economic basis... 49
7.4. Farmer organizations and their organizational economic basis..... 50
7.5. Peasantry organization and their economic basis..... 51
Brief conclusions..... 53
Questions for discussion and control..... 54
Main literature..... 54

PART VIII. EARTHEN FOND OF AGRICULTURE AND THEIR UTILIZATION..... 55
8.1. Structure, essence of earthen fond and their characteristics..... 55
8.2. Utilization stage of agriculture earthen fond and efficiency indicators... 56
8.3. Utilization stage of land and ways of increasing efficiency..... 57

Brief conclusions..... 59
Questions for discussion and control..... 60
Main literature..... 60

PART IX. LABOR RESOURCES OF AGRICULTURE AND THEIR UTILIZATION..... 61
9.1. Concept of agricultural labor resources and their structure..... 61
9.2. Indicators of labor resources utilization..... 62
9.3. Labor efficiency and its calculation methods..... 62
9.4. Utilization of labor resources in agriculture and ways of increasing labor efficiency..... 64
Brief conclusions..... 66
Questions for discussion and control..... 67
Main literature..... 67

PART X. FINANCIAL-TECHNICAL RESOURCES OF AGRICULTURE... 68
10.1. Conception, essence and meaning of financial-technical resources of agriculture..... 68
10.2. Main trends of agriculture and their utilization indicators..... 70
10.3. Efficiency increasing ways of main funds utilization..... 73
10.4. Turnover resources and their utilization..... 74
Brief conclusions..... 76
Questions for discussion and control..... 77
Main literature..... 77

PART XI. PRODUCTION EXPENDITURES IN AGRICULTURE AND PRODUCTION COST..... 78
11.1. Concept and essence of cost..... 78
11.2. Cost calculation of agriculture products..... 79
11.3. Decreasing ways of agriculture products cost..... 81
Brief conclusions..... 83
Questions for discussion and control..... 83
Main literature..... 83

PART XII. PRODUCTION COSTS OF AGRO INDUCTRIAL COMPLEX..... 84
12.1. Conception of cost, its essence and functions..... 84
12.2. Cost system in agriculture..... 86
Brief conclusions..... 87
Questions for discussion and control..... 88
Main literature..... 88

PART XII. SCIENTIFIC-TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT AND INTENSIFICATION OF AGRICULTURE..... 89
13.1. Economic essence of agriculture..... 89
13.2. Scientific, technological development and intensification..... 90
13.3. Intensification level of agriculture and economic efficiency expressing indicators..... 91
13.4. Main trends of intensification of agriculture..... 92
Brief conclusions..... 94
Questions for discussion and control..... 95
Main literature..... 95

PART XIV. CONCEPT OF AGRICULTURE MARKETING, ITS ESSENCE AND DEVELOPMENT CHARACTERISTECS..... 96
14.1. Concept of marketing, its essence and efficiency..... 96
14.2. Functions of agriculture marketing..... 102
14.3. Making agriculture marketing strategy..... 104
Brief conclusions..... 107
Questions for discussion and control..... 108
Main literature..... 108

PART XV. REGULATION AND MAINTAINANCE OF AGRICULTURE BY GOVERNMENT..... 109
15.1. Essence and maintenance of agriculture by government..... 109
15.2. Main tasks of government in the process of regulation and maintenance..... 112
15.3. Agricultural policy of the Republic of Uzbekistan and its development ways..... 118
Brief conclusions..... 125
Questions for discussion and control..... 126
Main literature..... 126

PART XVI. FINANCIAL-CREDIT MECHANISM OF AGRICULTIRE COMPLEX..... 127
16.1. Essence and characteristics of financial-credit system of agriculture complex..... 127
16.2. Crediting ways of agriculture and their sources..... 129
16.3. Other sources of financial agriculture and their efficient utilization..... 136
Brief conclusions..... 142
Questions for discussion and control..... 143
Main literature..... 143

PART XVII. SINGLE AGRICULTIRAL POLICY OF EUROPEAN

COMMUNITY..... 144
17.1. Necessity, essence and development of single agrarian policy of European Community..... 144
17.2. Agricultural products, price supporting mechanism in single agricultural policy of European Community..... 146
Brief conclusions..... 148
Questions for discussion and control..... 148
Main literature..... 148

LIST OF BIBLIOGRAPHY..... 149

Рашид ҲАКИМОВ, Мухаммаджон ОТАҚУЛОВ,

Эркин ЮСУПОВ, Мухиддин ЮСУПОВ

АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИ ИҚТИСОДИЁТИ

Ўқув қўлланма

Нашр учун маъсул:
Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Қурбонмурод Жумаев
Мусаввир:
Акбарали Мамасолиев.
Муҳаррир – З. Йўлдошев
Техник муҳаррир – Ш.Тожиев
Мусаҳҳис – Ж.Йўлдошев
Компьютерда саҳифаловчи – Д.Иномов

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz
Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.
Қоғоз формати 60x84 $^{1}/_{32}$. Офсет босма усулида босилди.
Нашр босма тобоғи 10. Нусхаси 700.
Буюртма № 37/2

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000, Тошкент, Ж-Неру, 1.

«POLI-PLEKS» масъулияти чекланган жамият
босмахонасида чоп қилинди.
7000187, Тошкент шаҳри, Қаландар-1

ХАКИМОВ Рашид — «Агроиқтисодиёт» кафедраси доценти, иқтисод фанлари номзоди. У 1 та рисола, 12 та илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Чорвачилик маҳсулотлари бозорининг шаклланиши ва уни ривожлантириш муаммолари».

ОТАҚУЛОВ Махамаджон Каримович — Тошкент Давлат Авиация институти, «Маркетинг» кафедраси мудири, техника фанлари номзоди, доцент. У 1 та монография ва 6 та авторлик гувоҳномасига эга.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — озиқ-овқат товарлари маркетинги ва глобал маркетинг муаммолари.

ЮСУПОВ Эркин — иқтисод фанлари доктори, Давлат солиқ академияси профессори. У томонидан 1 та монография, 50 тадан ортиқ илмий мақолалар чоп этилган. Илмий ишларининг асосий мавзуси — пахтачилик ривожланишининг иқтисодий самарадорлигини ошириш муаммолари.

ЮСУПОВ Муҳиддин Соатович — «Агроиқтисодиёт» кафедраси ассистенти. У 2 та ўқув қўлланма ва 4 та рисола тайёрлашда иштирок этган. 15 га яқин илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий йўналиши — «Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб қувватлаш».